अष्टमी कक्षा

संयुक्त–संस्कृतम्

आनन्दः

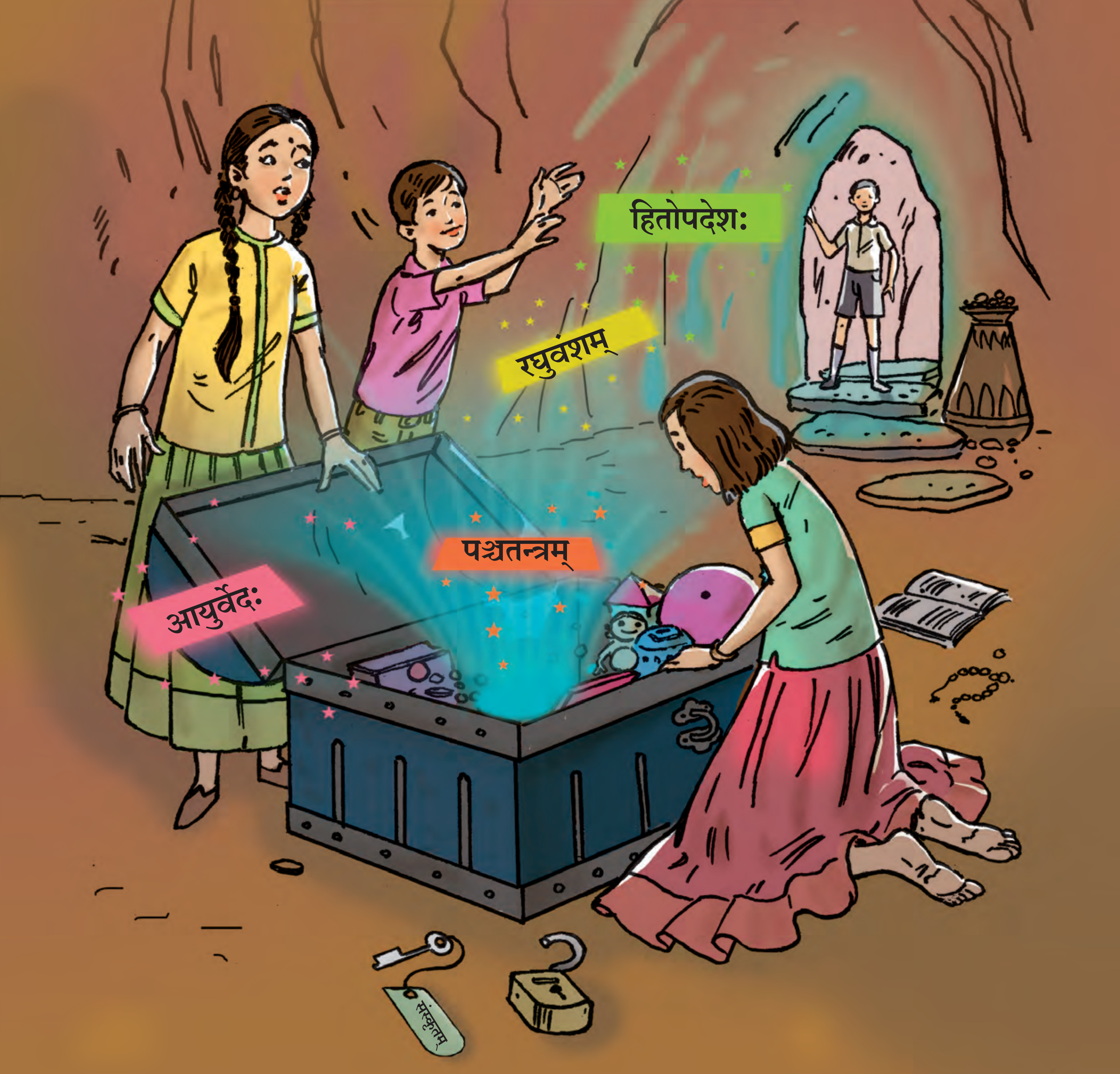

पठत–बोधत ।

● **कः समयः ?**

एकवादनम्

द्विवादनम्

त्रिवादनम्

चतुर्वादनम्

पञ्चवादनम्

षड्वादने उत्तिष्ठति ।

सपादषड्वादने दन्तधावनं करोति ।

सार्धषड्वादने स्नानं करोति ।

पादोन–सप्तवादने अध्ययनं करोति ।

अष्टवादने प्रातराशं करोति ।

नववादने द्विचक्रिकया शालां गच्छति ।

● बालकः/बालिका कदा किं करोति ?

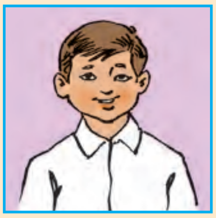

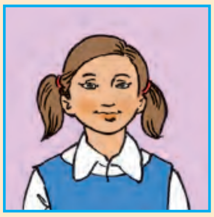

सार्धपञ्चवादनपर्यन्तं शालातः गृहम् आगच्छति ।

सङ्ख्याः ।

१. एकम्	११. एकादश	२१. एकविंशतिः	३१. एकत्रिंशत्	४१. एकचत्वारिंशत्
२. द्वे	१२. द्वादश	२२. द्वाविंशतिः	३२. द्वात्रिंशत्	४२. द्विचत्वारिंशत्
३. त्रीणि	१३. त्रयोदश	२३. त्रयोविंशतिः	३३. त्रयस्त्रिंशत्	४३. त्रिचत्वारिंशत्
४. चत्वारि	१४. चतुर्दश	२४. चतुर्विंशतिः	३४. चतुस्त्रिंशत्	४४. चतुश्चत्वारिंशत्
५. पञ्च	१५. पञ्चदश	२५. पञ्चविंशतिः	३५. पञ्चत्रिंशत्	४५. पञ्चचत्वारिंशत्
६. षट्	१६. षोडश	२६. षड्विंशतिः	३६. षट्त्रिंशत्	४६. षट्चत्वारिंशत्
७. सप्त	१७. सप्तदश	२७. सप्तविंशतिः	३७. सप्तत्रिंशत्	४७. सप्तचत्वारिंशत्
८. अष्ट	१८. अष्टादश	२८. अष्टाविंशतिः	३८. अष्टात्रिंशत्	४८. अष्टचत्वारिंशत्
९. नव	१९. नवदश	२९. नवविंशतिः	३९. नवत्रिंशत्	४९. नवचत्वारिंशत्
१०. दश	२०. विंशतिः	३०. त्रिंशत्	४०. चत्वारिंशत्	५०. पञ्चाशत्

● रटनाभ्यासः १–५० सरलक्रमेण ।

क्रीडा– १) ५० तः १ विपरीतक्रमेण सङ्ख्यारटनम् । २) एकश्वासेन यावदधिकं सङ्ख्यारटनम् ।

३) ॐ क्रीडा– छात्राः १–५० सङ्ख्याः एकैकशः वदन्ति । तन्मध्ये ५ सङ्ख्यायाः गुणकस्थाने ॐ इति वदन्ति । (यथा १, २, ३, ४, ॐ, ६, ७, ८, ९, ॐ, ११, १२....)

१. अक्षरैः अङ्कैः वा सङ्ख्याः लिखत । – २, ५, २३, ४५, सप्तत्रिंशत्, षोडश ।

अष्टमी कक्षा

संयुक्त-संस्कृतम्

आनन्दः

(मराठी, गुजराती, हिन्दी, इंग्रजी इत्यादीनां माध्यमानां कृते)

महाराष्ट्रराज्य-पाठ्यपुस्तक-निर्मितिः तथा
अभ्यासक्रम-संशोधन-मण्डलम्, पुणे-४

समीपे विद्यमानं क्यू. आर. चिह्नं (Q.R.code) स्मार्टफोनद्वारा 'स्कॅन' कर्तुं शक्यते । 'स्कॅन' कृत्वा पाठ्यपुस्तकस्य अध्ययनाय/अध्यापनाय उपयुक्तम् अधिकं साहित्यं (URL) प्राप्यते ।

[illegible]-२११[illegible]/(प्र.[illegible].४[illegible]/१[illegible]) [illegible]-४ [illegible]:-२५.४.२[illegible]१[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]: [illegible]: [illegible] [illegible]२[illegible]१[illegible] [illegible] ।

प्रथमावृत्तिः : २०१७

© महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलम्, पुणे - ४११ ००४.
अस्य पुस्तकस्य सर्वे अधिकाराः महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलस्य सन्ति। महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलस्य सञ्चालकस्य लिखित-अनुमतिं विना अस्य पुस्तकस्य कमपि भागं उद्धृतं कर्तुं न शक्यते ।

संस्कृतभाषातज्ज्ञसमितिः

पं. गुलाम दस्तगीर बिरासदार (अध्यक्षः)
श्रीमती तरङ्गिणी खोत
डॉ. माधव केळकर
डॉ. माधव भुस्कुटे
डॉ. प्रज्ञा देशपांडे
श्रीमती सविता वायळ (सदस्य-सचिव)

संस्कृतभाषाभ्यासगणसदस्याः

डॉ. माधवी जोशी
डॉ. प्रसाद भिडे
डॉ. प्रसाद कुलकर्णी
श्री. जगदीश इन्दलकर
श्रीमती अदिती माधवन्
श्रीमती विज्ञापना गोकर्णकर
श्रीमती ऋचा वैद्य
श्रीमती काञ्चन जोशी
श्रीमती शेवन्ती दाङ्गट
डॉ. माधवी नरसाळे
श्रीमती स्वाती जाधव
श्रीमती अर्चना जोशी

संयोजनम् :
श्रीमती सविता अनिल वायळ
विशेषाधिकारी, मराठी

चित्रकारः :
फारुख नदाफ

मुखपृष्ठम् :
फारुख नदाफ

अक्षरयोजनम् :
भाषाविभागः
पाठ्यपुस्तकमण्डलम्, पुणे.

निर्मितिः :
सच्चिदानंद आफळे,
मुख्यनिर्मिति-अधिकारी
संदीप आजगांवकर,
निर्मिति-अधिकारी

कागदम् : 70 GSM CREAM WOVE

मुद्रणादेशः :N/PB/2017-18/Qty. .80

मुद्रकः :M/s Flora Prints Pvt. Ltd. Thane

प्रकाशकः
[illegible] उत्त[illegible] गो[illegible]
नियन्त्रकः
पाठ्यपुस्तकनिर्मितिमण्डलम्,
प्रभादेवी, मुंबई - २५.

प्रस्तावना

आत्मीयाः छात्राः,

संस्कृतभाषा नाम अस्माकं भारतीयसाहित्यस्य, संस्कृतेः, ज्ञानभाण्डारस्य कुञ्चिका एव । वस्तुतः संस्कृतभाषा नैव अपरिचिता युष्माकम् । यतः कतिचन भारतीयभाषासु व्यवहारे विद्यमानाः बहवः शब्दाः संस्कृतोद्भवाः एव । इतःपरं शास्त्रशुद्धपद्धत्या अध्ययनस्य प्रारम्भः भवेत् । 'यया भाष्यते सा भाषा' अतः सम्भाषणेन एव भाषाध्ययनस्य आरम्भः भवति । तदनुसारम् अस्य अभ्यासक्रमस्य रचना कृता । पुस्तकेऽस्मिन् चित्रमयाः कथाः, गीतानि संवादाश्च सन्ति । तेषामाधारेण वाक्यरचनां कर्तुं प्रयत्नः विधेयः । यद् यत् पठितं तस्य तस्य प्रयोगं भाषणे, लेखने, पठने च उत्साहेन कुरुत । पाठ्यपुस्तके यावदस्ति तावन्मात्रं संस्कृतं न। परीक्षानिमित्तं यद् अध्ययनं क्रियते तावन्मात्रं ज्ञानं न । भाषा तु अस्माकं जीवनम् अभिव्याप्य तिष्ठति । अतः भाषाध्ययनं निरन्तरं भवेत् । तदर्थं शिक्षकाः, पालकाः, सहपाठिनः, आन्तरजालपत्राणि (Websites), चलभाष-उपयोजनानि (MobileApps) साहाय्यभूतानि भविष्यन्ति । सर्वदा स्मरत !

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।
तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः।।

कण्ठस्थीकरणं, नियमबद्धता स्पष्टोच्चारणं च संस्कृताध्ययनस्य वैशिष्ट्यम्। अतः एव सा संस्कृता भाषा । कण्ठस्थीकरणं नाम अज्ञात्वा रटनं न । अल्पकालेन दोषरहितां भाषां ज्ञातुं तद् उपयुक्तम्। कण्ठस्थीकरणेन उच्चारणं शुद्धं भवति, स्मरणं च वर्धते । पुस्तकस्था विद्या यदि मस्तकस्था भवति तर्हि पुस्तकावलम्बित्वं क्रमशः समाप्तं भवति । युष्माकं भाषाप्रवेशः **आनन्दकरः** स्यात् इति आशासे ।

(डॉ. [illegible] [illegible]गर)
सञ्चालकः
महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा
अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलम्, पुणे.

पुणे
दिनांकः - २८ मार्च, २०१७, गुढीपाडवा
भारतीय सौर : ७ चैत्र १९३९

भारतस्य संविधानम्

प्रस्तावना

वयं, भारतस्य जनाः, भारतं सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादिनं, सम्प्रदायनिरपेक्षं, लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यं विधातुं, तस्य समस्तान् नागरिकांश्च

सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकं च न्यायं,
विचारस्य, अभिव्यक्तेः, आस्थायाः, धर्मस्य,
उपासनायाश्च स्वतन्त्रतां,
प्रतिष्ठायाः, अवसरस्य च समतां प्रापयितुं;
तेषु सर्वेषु च
व्यक्तिगौरवस्य राष्ट्रस्य एकतायाः,
अखण्डतायाश्च सुनिश्चायिकां बन्धुतां
वर्धयितुं;

कृतदृढसङ्कल्पाः अस्याम् अस्मदीयायां संविधानसभायाम्

अद्य, खिस्तीये १९४९ तमे वर्षे नवम्बरमासस्य २६-तमे दिने (२००६-तमे विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ) एतेन इदं संविधानम् अङ्गीकृतम्, अधिनियमितम्, आत्मार्पितं च कुर्महे ।

प्रतिज्ञा

भारतो मम देशोऽयं भारतीयाश्च बान्धवाः ।
परानुरक्तिरस्मिन् मे देशेऽस्ति मम सर्वदा ॥१॥

समृद्धा विविधाश्चास्य या देशस्य परम्पराः ।
सन्ति ताः प्रति मे नित्यमभिमानोन्नतं शिरः ॥२॥

प्रयतिष्ये सदा चाहमासादयितुमर्हताम् ।
येन तासां भविष्यामि श्रद्धायुक्तः पदानुगः ॥३॥

संमानयेयं पितरौ वयोज्येष्ठान् गुरूंस्तथा ।
सौजन्येनैव वर्तेय तथा सर्वैरहं सदा ॥४॥

स्वकीयेन हि देशेन स्वदेशीयैश्च बान्धवैः ।
एकान्तनिष्ठमाचारं प्रतिजाने हि सर्वथा ॥५॥

एतेषामेव कल्याणे समुत्कर्षे तथैव च ।
नूनं विनिहितं सर्वं सौख्यमात्यन्तिकं मम ॥६॥

राष्ट्रगीतम्

जनगणमन–अधिनायक जय हे
भारत–भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत–भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय जय हे ॥

संस्कृतम् ।

अष्टमीकक्षाछात्राणां संस्कृतभाषाविषये अधोलिखितानां क्षमतानां विकासः भवेत् इति अपेक्षा वर्तते ।

क्षेत्रम्	क्षमताविधानानि
श्रवणम्	१. संस्कृतवर्णमाला, वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि, स्वराणां ह्रस्वदीर्घौ भेदौ तथा एतेषां श्रवणेन परिचयः। २. संस्कृतभाषा तथा मातृभाषा अनयोः साम्यस्थलानाम् अवगमनम् । ३. शिक्षकेण दत्तानां सुगमसूचनानां श्रवणम् । ४. ध्वनिमुद्रितसंस्कृतगीतानां संस्कृतसंवादानां च श्रवणम् ।
भाषणम्	१. श्लोकानां छन्दः अनुसृत्य पठनम् । २. गीतानां सम्यक् गायनम् । ३. संस्कृतमाध्यमेन एकपदेन उत्तरम् । ४. शिक्षकेण पृष्टानां प्रश्नानां संस्कृतमाध्यमेन उत्तराणि । ५. संस्कृतमाध्यमेन शुभाशंसनम् ।
पठनम्	१. मुद्रितपाठस्य संस्कृतवर्णोच्चारणवैशिष्ट्यानि अनुसृत्य वाचनम् । २. संस्कृतपाठस्य आशयमनुसृत्य वाचनम् । ३. आन्तरजाले वर्तमानस्य पूरकसाहित्यस्य वाचनम् / श्रवणम् । ४. ख्यातानि संस्कृतबोधवाक्यानि, प्रचलिताः श्लोकाः इत्यादिकानां पठनम् ।
लेखनम्	१. दोषविरहितम् अनुलेखनम् । २. अनुस्वारः तथा ह्रस्वदीर्घौ आदिविषयकान् लेखननियमान् अनुसृत्य लघुवाक्यानां रचना । ३. प्रश्नानाम् उत्तराणां संस्कृतमाध्यमेन लेखनम् ।
अध्ययनम्	१. संस्कृतशब्दकोषस्य वर्णक्रमम् अनुसृत्य अभ्यासः प्रयोगः च । २. संस्कृतविनोदकणिकानाम् आस्वादः । ३. अधीतसंस्कृतशब्दानां सम्भाषणे प्रयोगः । ४. कथाश्लोकादिषु अन्तर्भूतानां मूल्यानां वर्तमानौचित्यस्य अनुभूतिः, वर्तने तदनुसृत्य परिवर्तनं च। ५. पञ्चतन्त्रं, हितोपदेशः आदिषु वर्तमानानां कथासुभाषितानां सङ्ग्रहः । ६. व्यवहारे संस्कृतमाध्यमेन किञ्चित् सम्भाषणम् । ७. अमरकोषस्य परिचयः ।
भाषाभ्यासः	१. आधुनिकभारतीयभाषासु प्रचलितानां तत्समसंस्कृतशब्दानाम् अभिज्ञानम् । २. शब्दस्य प्रातिपदिकधात्वादिमूलरूपस्य तथा रूपवैविध्यस्य ज्ञानम् । ३. लिङ्गं, पुरुषः, वचनं, विशेषणं कालः च आदीनां भाषिकसङ्कल्पनानाम् अवगमनम् । ४. अनुवर्तिनं व्यञ्जनम् अनुसृत्य अनुस्वारलेखने तथा उच्चारणे यद् परिवर्तनं भवति तस्य ज्ञानम् । ५. व्यञ्जनान्तानां तथा स्वरान्तानां शब्दानां भेदस्य अवगमनम् । ६. लकारादिपाणिनीयसंज्ञानां परिचयः प्रयोगः च । लट् (वर्तमानकालः), लङ् (भूतकालः) इ. ७. एकतः पञ्चाशत्पर्यन्तानां (१-५०) सङ्ख्यानां परिचयः ।

पाठ्यपुस्तकस्य अपेक्षितपरिणामार्थं सर्वासां क्षमतानां सुयोग्यविकासार्थं प्रतिसप्ताहं तिस्रः (३) तासिकाः अपेक्षिताः ।

अनुक्रमणिका

प्रथमः घटकः

अ.क्र.	पाठः	पृ. क्र.
●	प्रार्थना	१
●	चित्रपदकोषः ।	२
१.	परिचयः ।	५
२.	कः, का, किम्?	६
३.	के कुर्वन्ति?	९
४.	द्वौ, द्वे, द्वे ।	११
५.	अहं, त्वम् ।	१२
●	श्रवणाभ्यासः ।	१३
●	भाषासूत्रम् १ ।	१४
●	वर्गपरीक्षा । (कृतिपत्रिका)	१७

द्वितीयः घटकः

अ.क्र.	पाठः	पृ. क्र.
७.	वर्णानां संवादः ।	१८
८.	८.१ सम्बन्धवाचकाः ।	२०
	८.२ कुत्र अस्ति?	२२
	८.३ सहायकाः ।	२३
	८.४ किम्? किम्?	२५
	८.५ कस्मै? कस्यै?	२६
	८.६ कस्मात् स्थानात्?	२७
	८.७ सम्बोधनम् ।	२८
९.	विभक्तिमाला ।	२९
●	भाषासूत्रम् २ ।	३१

तृतीयः घटकः

अ.क्र.	पाठः	पृ. क्र.
१०.	आत्मनेपदीया ।	३५
११.	अश्वस्य स्वामिनिष्ठा ।	३८
१२.	समानमस्तु भोजनम् ।	३९
●	भाषासूत्रम् ३ ।	४१

चतुर्थः घटकः

अ.क्र.	पाठः	पृ. क्र.
१३.	सूक्तिसुधा ।	४६
१४.	उपकारस्य स्मरणम् ।	४७
●	भाषासूत्रम् – ४ ।	४९
●	कृतिपत्रिका–द्वितीयसत्रम् ।	५३

शिक्षकेण अवधातव्याः अंशाः ।

शिक्षकस्य पठनं स्पष्टं भवेत् । प्रारम्भस्तरे यथा एकैकस्य शब्दस्य उच्चारणं स्पष्टं भवेत् तथा शनैः शनैः सावधानतया शिक्षकः वाचनं कुर्यात् । तत् श्रुत्वा यदा छात्राः अनुकरणं करिष्यन्ति तदा छात्रान् उच्चारणं बोधयेत् । नूतनशब्दानां परिचयसमये आदौ स्पष्टोच्चारणं कृत्वा तदनन्तरम् अभिनयेन अर्थं बोधयेत् । श्लोकानां गीतानां पाठनसमये सुयोग्या गेयता भवेत् । प्रारम्भस्तरे पठनदोषाः न गणनीयाः । केवलं प्रयत्नाः प्रशंसनीयाः । धातुकोषः, शब्दकोषः अमरकोषः च क्यु. आर्. (Q. R.) माध्यमेन प्राप्यन्ते । सङ्ख्या, घटी, मूल्यमापनस्य प्रारूपं च पाठ्यपुस्तके एव निर्दिष्टम् अस्ति । तत् पाठ्यक्रमे विद्यते ।

प्रार्थना (केवलं कण्ठस्थीकरणार्थम्)

वक्रतुण्ड महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ ।
निर्विघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ।।१।।

नमामि शारदां देवीं वीणापुस्तकधारिणीम् ।
विद्यारम्भं करिष्यामि प्रसन्ना भव सर्वदा ।।२।।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ।।३।।

संस्कृतं ये प्रशंसन्ति ये प्रशंसन्ति संस्कृतिम् ।
स्वदेशं ये च शंसन्ति धन्यं जीवन्ति ते नराः ।।४।।

प्रकल्पाः

१. विषयानुसारं सुभाषितसङ्ग्रहं कुरुत ।
१. विद्या २. परोपकारः ३. सज्जनाः ४. गुणाः ५. स्वभावाः ६. संस्कृतभाषा
७. विशिष्ट-विभक्त्यन्तसुभाषितानि ८. आत्मनेपदीयक्रियापदयुक्तसुभाषितानि
९. लट्लकारयुक्तानि सुभाषितानि

२. वस्तूनां प्रदर्शनीं योजयत ।
१. पाकगृहम् २. शाला ३. प्राणिनः ४. खगाः ५. वर्णाः ६. निसर्गः ७. यानानि ८. खाद्यपदार्थाः

३. विविधसंस्थानां बोधवाक्यानां सङ्ग्रहं कुरुत । यथा-सत्यमेव जयते । शं नो वरुणः ।

४. विविधप्रसङ्गेषु शुभेच्छापत्राणां प्रारूपं शिक्षकस्य साहाय्येन रचयत ।
यथा - नववर्षस्य हार्दाः शुभाशयाः । शिक्षकदिननिमित्तम् अभिवादनम् ।

उपक्रमाः

१. १/४/६/१० (प.प., आ.प.) धातूनां तालिकाः लिखत । (लट्-लकारे, लङ्-लकारे)
२. अ/आ/इ/ई कारान्तशब्दानां तालिकाः लिखत ।
३. **वाक्यनिर्माणम्**- पञ्चदशवाक्यानि (लट्-लकारे, लङ्-लकारे) लिखत ।
४. **शब्दं लिखत**- अधोदत्तान् विषयान् अधिकृत्य शब्दसङ्ग्रहं कुरुत ।
१. शाला २. गृहम् ३. ग्रन्थालयः ४. जन्मदिनम् ५. वृक्षः ६. गणेशः ७. पाकगृहम् ८. समुद्रतीरम्
५. **अमरकोषपङ्क्तीः** लिखत ।

चित्रपदकोषः ।

फलानि

आम्रम्

द्राक्षा

कदली

सेवम्

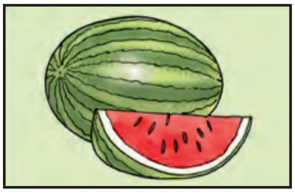

कलिङ्गम्

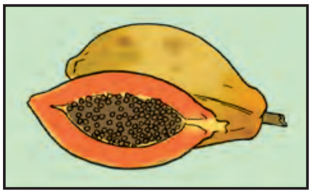

मधुकर्कटी

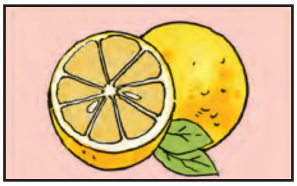

नारङ्गम्

पनसम्

दाडिमम्

पक्षिणः

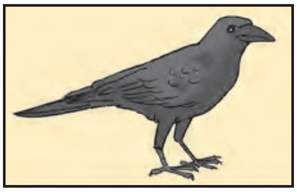

काकः

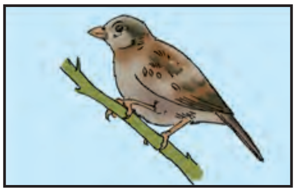

चटका

शुकः

कपोतः

मयूरः

बकः

सारिका

श्येनः

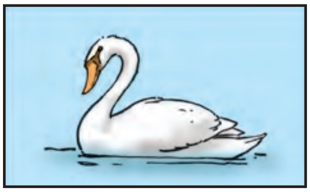

हंसः

वन्यपशव:

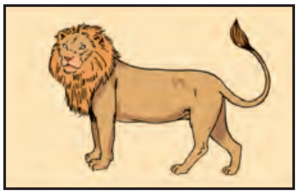
सिंह:

भल्लूक:

शश:

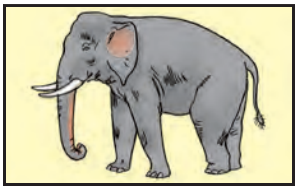
गज:

वृक:

व्याघ्र:

मम लेखनवस्तूनि

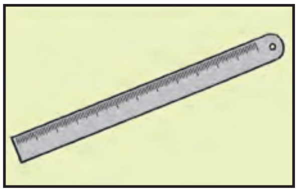
मापिका

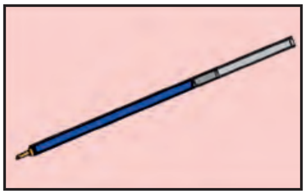
पुन:पूरणी

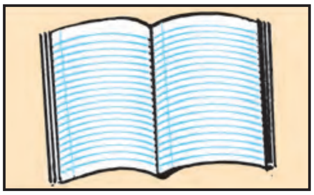
लेखनपुस्तिका

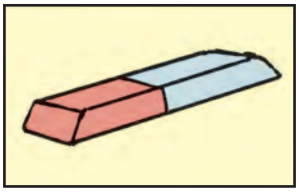
मार्जक:

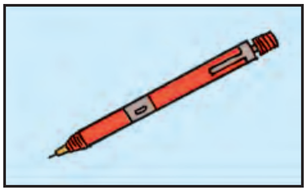
लेखनी

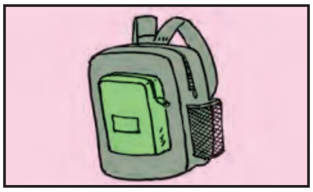
स्यूत:

कक्षावस्तूनि

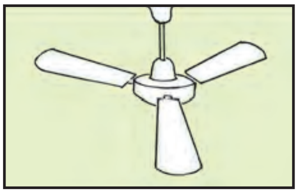
व्यजनम्

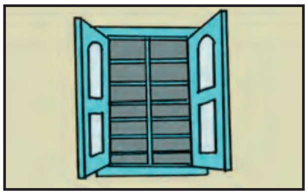
वातायनम्

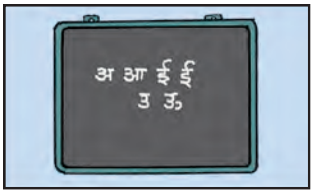

फलकम्

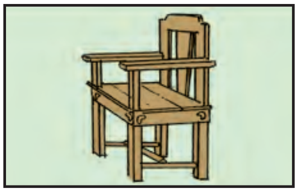
आसन्द:

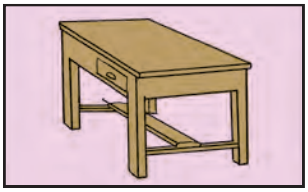
उत्पीठिका

सुधाखण्ड:

पुष्पाणि

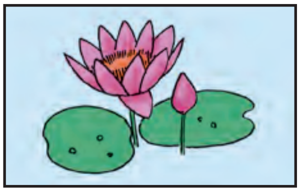
कमलम्

पाटलम्

जपाकुसुमम्

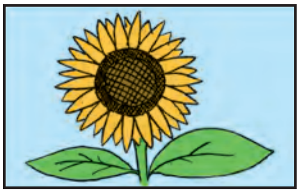
सूर्यपुष्पम्

सेवन्तिका

चम्पकम्

ग्राम्यपशवः

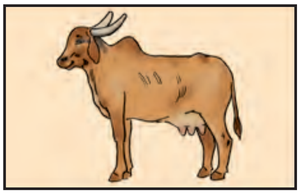
धेनुः

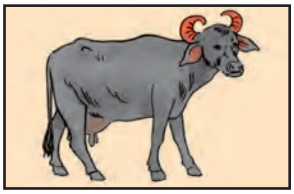
महिषी

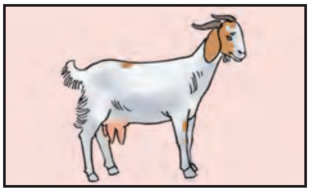
अजा

मेषः

गर्दभः

शुनकः

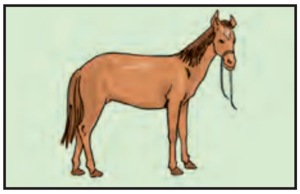
अश्वः

उष्ट्रः

मार्जारः

प्रपरह्यः ← **परह्यः** ← **ह्यः** ← **अद्य** → **श्वः** → **परश्वः** → **प्रपरश्वः**

(शनिवासरः) (रविवासरः) (सोमवासरः) (मङ्गलवासरः) (बुधवासरः) (गुरुवासरः) (शुक्रवासरः)

तालिकां पूरयत ।

प्रपरह्यः	______	ह्यः	अद्य	श्वः	______	______
रविवासरः	सोमवासरः	______	बुधवासरः	______	शुक्रवासरः	______

१. परिचयः ।

(प्रथमः घटकः)

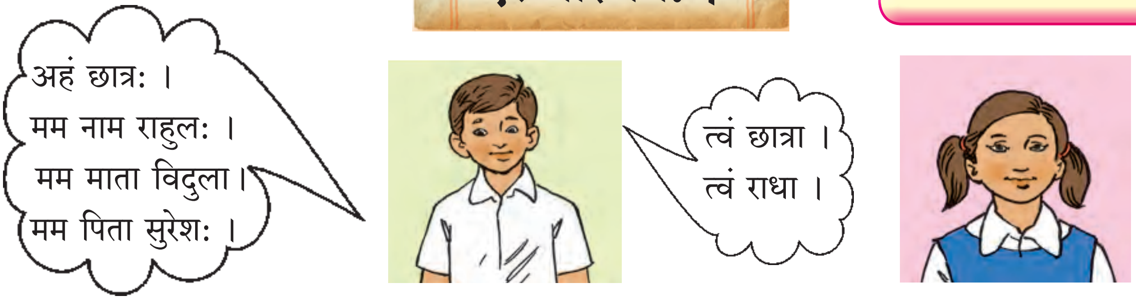

एषः अथर्वः ।

एषा रमा ।

सः दीपेशः ।

सा श्रेया ।

- **कृतिः– एवं सर्वे छात्राः स्वपरिचयं कथयन्ति । तथा स्वमित्रस्य नाम वदन्ति ।**

गायत! नन्दत!
हस्तकुटुम्बम् ।

एषः स्नेहालुः तातः ।
अस्य नाम **अङ्गुष्ठः** ।।१।।
निकटे निवसति ननु माता ।
नाम **तर्जनी** तस्याः ।।२।।
ज्येष्ठा पुत्री दीर्घतमा ।
तस्या नाम **मध्यमा** ।।३।।
तस्या भगिनी मनोरमा ।
अस्ति ननु सा **अनामिका** ।।४।।
अन्ते भवति कनिष्ठबाला ।
तस्या नाम **कनिष्ठिका** ।।५।।
हस्तद्वयेन प्रणमामि ।
आशीर्वादं विन्दामि ।।६।।

मम अङ्गानि ।

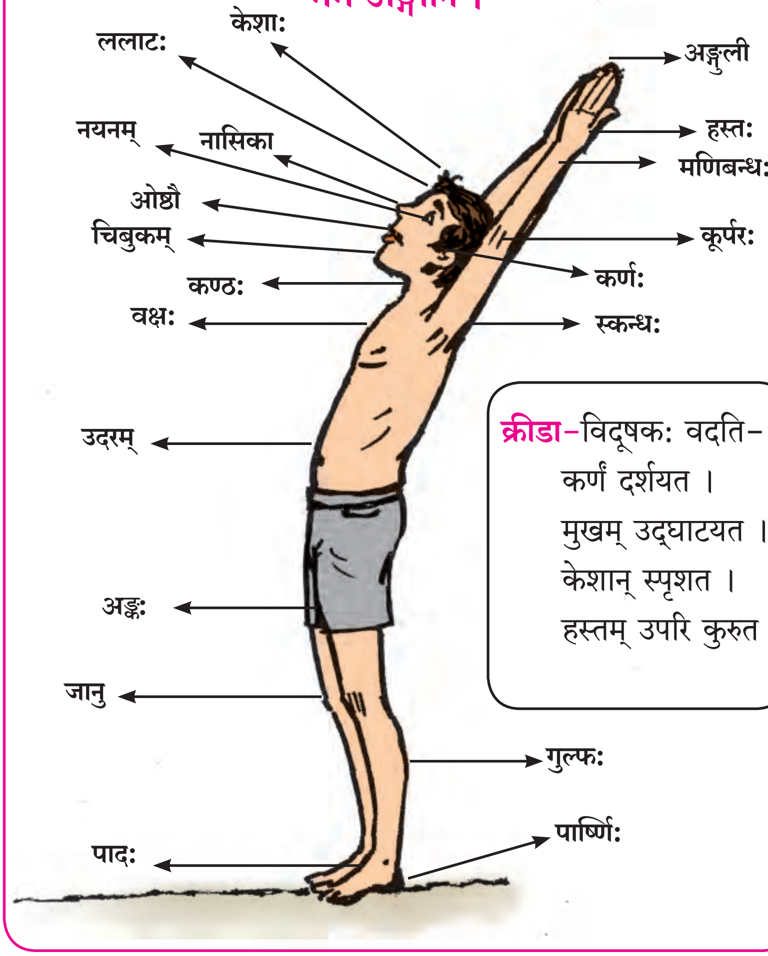

क्रीडा–विदूषकः वदति–
कर्णं दर्शयत ।
मुखम् उद्घाटयत ।
केशान् स्पृशत ।
हस्तम् उपरि कुरुत ।

२. कः, का, किम्?

२.१ एषः/सः

एषः असीमः ।
एषः चलति ।
कः चलति?
एषः असीमः चलति ।

सः प्रसादः ।
सः धावतिः ।
कः धावति?
सः प्रसादः धावति ।

योगेशः धावति ।

अर्जुनः गच्छति ।

मेघः वर्षति ।

सिंहः गर्जति ।

- **कृति :-** छात्राः मञ्जूषाद्वयस्य साहाय्येन वाक्यानि वदन्ति ।

छात्रः, गिरीशः, सिंहः, मयूरः, काकः, गजः, मूषकः, शुनकः, शुकः, शिक्षकः बालकः, अश्वः, मर्कटः

पठति, गच्छति, आगच्छति, लिखति, खादति, उपविशति, उत्तिष्ठति, पिबति, पश्यति, नृत्यति, खेलति, गायति, नमति, उत्पतति, वदति

भाषाभ्यासः

चित्रं दृष्ट्वा वाक्यं लिखत ।

____

____

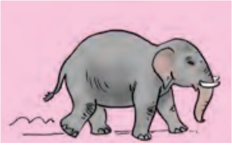

____

____

२.२ एषा/सा

एषा नीलिमा ।
एषा गायति ।
का गायति?
एषा नीलिमा गायति ।

सा स्वाती ।
सा नृत्यति ।
का नृत्यति?
सा स्वाती नृत्यति ।

- **कृतिः –** छात्रः स्वसमीपे/दूरे उपविष्टस्य मित्रस्य विषये वाक्यं वदति ।
यथा, एषः सुभाषः उपविशति । सः सङ्केतः हसति । एषा नीता लिखति । सा सुवर्णा चलति ।

१. मञ्जूषाया: साहाय्येन वाक्यानि रचयत ।

हरिण:, गायक:, नृप:, स:, एष:, क:, अमित:, कपोत:, मार्जार:, शुक:, सिंह:	चटका, पिपीलिका, बालिका, विद्यार्थिनी, महिला, मक्षिका, गीता, नदी, सा, एषा, का, श्रेया, शिक्षिका
वदति, पश्यति, पतति, हसति, खादति, पिबति, वसति, कथयति, नमति, वहति, गायति चलति, उपविशति, क्षिपति, उत्तिष्ठति, तिष्ठति, गच्छति, आगच्छति, भ्रमति, गर्जति	

२. चित्रं दृष्ट्वा वाक्यं लिखत ।

________ ________ ________ ________

२.३ एतद्/तद्

एतत् फलम् ।
एतत् पतति ।
किं पतति ?
एतत् फलं पतति ।

तत् कमलम् ।
तत् विकसति ।
किं विकसति ?
तत् कमलं विकसति ।

• **कृति:–** क्रियापदं योजयित्वा छात्रा: वाक्यानि वदन्ति ।

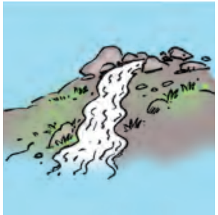

व्यजनम् ________ । अपत्यं ________ । जलम् ________ । रेलयानम् ________ ।

क्रीडा– शिक्षक: एकैकं शब्दं वदति । शब्दस्य लिङ्गं ज्ञात्वा छात्रा: क्रियां कुर्वन्ति ।
यथा– यदि पुंल्लिङ्गशब्द: तर्हि छात्रा: हस्तम् उपरि कुर्वन्ति,
यदि स्त्रीलिङ्गशब्द: तर्हि तालिकावादनम्,
यदि नपुंसकलिङ्गशब्द: तर्हि 'ॐ' इति ध्वनि: ।
शब्दा:– अश्व:, वृद्धा, पर्णम्, वृक्ष:, एष:, पेटिका, गगनम्, हस्त:, सा, चषक:, कूपी, तत्, वनम्, पात्रम्, नदी, एषा, स्थालिका, फलम्, यानम्, पुरुष:, एतत्, उदरम् ।

भाषाभ्यासः

१. योग्यस्तम्भेषु शब्दान् लिखत ।

शब्दाः	सः	सा	तत्
चन्द्रः, लता, पत्रम्, दुग्धम्, पादरक्षा, अश्वः, विमानम्, शाटिका, वृद्धः, पेटिका, गृहम्			

२. प्रश्ननिर्माणं कुरुत । यथा– मृगः धावति । कः धावति ?

१. छात्रः लिखति । २.फलं पतति । ३.बालिका गायति । ४. मर्कटः खादति । ५. एषा पश्यति ।

पठत–बोधत

अत्र

तत्र

कुत्र ?

शुनकः अत्र ।	पर्वतः तत्र ।	वायुः कुत्र ?	यानं कुत्र ?
बालिका अत्र ।	वृक्षः तत्र ।	वायुः सर्वत्र ।	यानम् अत्र नास्ति,
कन्दुकः कुत्र ?	नदी कुत्र ?	प्रकाशः कुत्र ?	यानं तत्र नास्ति ।
कन्दुकः अत्र ।	नदी तत्र ।	प्रकाशः सर्वत्र ।	यानम् अन्यत्र ।

बालिका, कन्दुकः शुनकः च एकत्र । गृहं वृक्षः च एकत्र ।

वदत– **अत्र, तत्र, कुत्र, अन्यत्र, सर्वत्र, एकत्र ।**

गायत ! नन्दत !

चटक! चटक!
चटक, चटक, रे चटक
चिवँ चिवँ, कूजसि त्वं विहग !

नीडे निवससि सुखेन डयसे
खादसि फलानि मधुराणि ।
विहरसि विमले विपुले गगने
नास्ति जनः खलु वारयिता ।।१।।

मातापितराविह मम न स्तः
एकाकी खलु खिन्नोऽहम् ।
एहि समीपं चिवँ चिवँ मित्र
ददामि तुभ्यं बहुधान्यम् ।।२।।

चणकं स्वीकुरु पिब रे नीरं
त्वं पुनरपि रट चिवँ चिवँ चिवँ ।
तोषय मां कुरु मधुरालापं
पाठय मामपि तव भाषाम् ।।३।।

–डॉ. विश्वासः, बेंगलुरु ।

३. के कुर्वन्ति ?

३.१ एते/ते

एते छात्राः ।
एते पठन्ति ।
के पठन्ति ?
एते छात्राः पठन्ति ।

ते अश्वाः ।
ते धावन्ति ।
के धावन्ति ?
ते अश्वाः धावन्ति ।

छात्राः लिखन्ति ।

पुरुषाः उपविशन्ति ।

शकटाः गच्छन्ति ।

बालकाः पश्यन्ति ।

- **कृतिः –**

शिक्षक, वैद्य, चित्रकार, गायक, सैनिक, याचक, वृद्ध, पुरुष, बालक, सिंह, रक्षक	एतैः शब्दैः सह छात्राः परिचितक्रियापदानि योजयित्वा बहुवचनवाक्यानि वदन्ति ।

३.२ एताः/ताः

एताः बालिकाः।
एताः वदन्ति ।
काः वदन्ति ?
एताः बालिकाः वदन्ति ।

ताः विद्यार्थिन्यः ।
ताः नृत्यन्ति ।
काः नृत्यन्ति ?
ताः विद्यार्थिन्यः नृत्यन्ति ।

चटकाः कूजन्ति ।

महिलाः नमन्ति ।

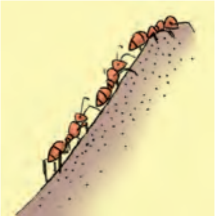

पिपीलिकाः गच्छन्ति ।

ताः खेलन्ति ।

- **कृतिः–** शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः बहुवचनं वदन्ति । यथा मापिका–मापिकाः ।
  पेटिका, छात्रा, वैद्या, निवेदिका, अङ्गुली, पुस्तिका, लेखनी, कूपी, द्रोणी ।

३.३ एतानि/तानि

☞

☞

एतानि कमलानि । एतानि विकसन्ति ।
कानि विकसन्ति? एतानि कमलानि विकसन्ति ।

तानि पत्राणि । तानि पतन्ति ।
कानि पतन्ति? तानि पत्राणि पतन्ति ।

विमानानि गच्छन्ति ।

यानानि तिष्ठन्ति ।

वाहनानि धावन्ति।

- **कृतिः– चित्रं दृष्ट्वा वाक्यं लिखत ।**

____

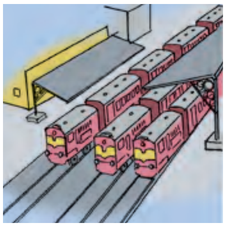

____

____

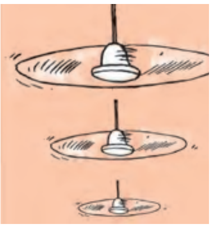

____

भाषाभ्यासः

१. वाक्यानि पूरयत ।

१. एते ________ (सिंह) गर्जन्ति ।
२. ________(के/काः/कानि) यानानि धावन्ति?
३. महिलाः ________ । (वदति/वदन्ति)
४.________ बालिकाः नृत्यन्ति।(ते/ताः/तानि)
५.________(नदी) वहन्ति ।
६. वैद्याः ________ । (पश्यति/पश्यन्ति)

गायत! नन्दत!

सर सर आयान्ति वर्षाधाराः
अत्र प्रसन्नाः सर्वे जीवाः ।
वृक्षैः प्राप्तं नवजीवनम्
नृत्यन्ति मोदेन बालाः सततम् ।।१।।

धप् धप् पतन्ति जलप्रपाताः
ड्रँव ड्रँव कुर्वन्ति कूपमण्डूकाः ।
टप् टप् गायन्ति पर्णेषु बिन्दवः
पक्ववटखादने मग्ना जनाः ।।२।।

कृष्णान् मेघान् पश्य आकाशे
धडाम् धुडुम् धडाम् धुडुम् गर्जन्ति ते ।
जलेन क्लिन्नं जातमङ्गं
धो धो धो वर्षन्ति मेघाः सततम् ।।३।।

नृत्यं कुर्वन्ति मयूरास्ते
सिंहा गर्जन्ति ननु मेघनादः ।
सत्वरं वहन्ति सागरं नद्यः
प्राणा हि प्राणिनां वर्षाकालः ।।४।।

श्री. श्रीहरिः गोकर्णकरः

४. द्वौ, द्वे, द्वे ।

४.१ एतौ/तौ

एतौ शुनकौ । एतौ खादतः ।
कौ खादतः? एतौ शुनकौ खादतः ।

तौ बालौ । तौ खेलतः ।
कौ खेलतः? तौ बालौ खेलतः ।

४.२ एते/ते

एते गायिके । एते गायतः ।
के गायतः? एते गायिके गायतः ।

ते विद्यार्थिन्यौ । ते पठतः ।
के पठतः? ते विद्यार्थिन्यौ पठतः ।

४.३ एते/ते

एते वाहने । एते गच्छतः ।
के गच्छतः? एते वाहने गच्छतः ।

ते पुष्पे। ते विकसतः ।
के विकसतः? ते पुष्पे विकसतः ।

भाषाभ्यासः

१. तालिकां पूरयत ।

छात्रः पठति ।	छात्रौ पठतः ।
व्याघ्रः गर्जति ।	__________
__________	मार्जारौ पिबतः ।
गजः गच्छति ।	__________
__________	पुरुषौ पश्यतः ।

२. मेलनं कुरुत ।

गृहम्	ते
तत्	पत्रे
पत्रम्	पुस्तके
पुस्तकम्	गृहे

५. अहं, त्वम् ।

५.१ अहम्

अहं बालकः अस्मि ।
अहं प्रभाते स्नानं करोमि ।
अहं मध्याह्ने शालां गच्छामि ।
अहं सायङ्काले खेलामि ।
अहं रात्रौ निद्रां करोमि ।

अहं बालिका अस्मि ।
अहं प्रातराशं खादामि ।
अहं प्रभाते शालां गच्छामि ।
अहं मध्याह्ने स्वाध्यायं करोमि ।
अहं सायङ्काले गीतं गायामि ।

• **कृतिः–** छात्रः स्वदिनचर्यां पञ्चषड्वाक्येषु वदति ।

५.२ त्वम्

शिक्षिका – त्वं कुत्र वससि?
छात्रः – अहं नाशिकनगरे वसामि ।
शिक्षिका – त्वं कदा खेलसि?
छात्रः – अहं सायङ्काले सपादसप्तवादने खेलामि ।
शिक्षिका – तर्हि कदा अध्ययनं करोषि?
छात्रः – रात्रौ दशवादनपर्यन्तम् अध्ययनं करोमि ।
शिक्षिका – त्वं सम्यक् गायसि । चित्रमपि सुन्दरम् आलिखसि । अध्ययनम् अपि करोषि । सत्यमेव त्वम् आदर्शः बालकः ।

• **कृतिः–** एकः छात्रः अन्यं छात्रं प्रश्नं पृच्छति । अन्यः छात्रः उत्तरं वदति। 'त्वं कुत्र वससि? त्वं किं करोषि?' एवं छात्राः परस्परं प्रश्नं कुर्वन्ति । उत्तरं वदन्ति च ।

भाषाभ्यासः

अहम्/त्वम् इति शब्दं योजयत ।

१. ______ खेलामि । २. ______ धावसि । ३. ______ पठसि ।
४. ______ पश्यामि । ५. ______ कूर्दसि । ६. ______ हसामि ।

५.३ आवाम्, वयम्

आवां लिखावः ।

वयं लिखामः ।

आवां लिखावः ।

वयं धावामः ।

• **कृतिः–**एकः छात्रः वाक्यं वदति (अहं गच्छामि ।), अनन्तरं बालकद्वयम् 'आवां' शब्देन (आवां गच्छावः।), अन्ये बालकाः 'वयं' शब्देन (वयं गच्छामः ।) इति बहुवचनं वदन्ति । तथैव अन्ये छात्राः ।

५.४ युवां, यूयम्

त्वं पश्यसि ।

युवां पश्यथः ।

यूयं पश्यथ ।

भाषाभ्यासः

१. योग्यं पर्यायं चिनुत लिखत च ।

१. अहम् ________ । (उपविशामि/उपविशामः)
२. ________ क्रीडामः । (अहं/वयं)
३. वयं ________ । (भ्रमामि/भ्रमामः)
४. वयं ________ । (नमामि/नमामः)
५. ________ हसामि । (अहं/वयं)
६. ________ वदसि । (त्वं/यूयं)
७. ________ क्षिपथ । (त्वं/यूयं)
८. ________ नृत्यसि । (त्वं/यूयं)
९. ________ लिखथः । (त्वं/युवां)
१०. यूयं ________ । (पठसि/पठथ)

श्रवणाभ्यासः

वाचनम् → श्रवणम् → अनुवाचनम् → अवबोधनम्

• **कृतिः–** शिक्षकः कथां कथयति । छात्राः शृण्वन्ति, अवगच्छन्ति, माध्यमभाषया पुनः वदन्ति ।

सत्यप्रियः काष्ठिकः ।

एकः काष्ठिकः काष्ठच्छेदनार्थं वनं गच्छति । अनवधानात् तस्य हस्तात् कुठारः जले पतति । सः चिन्ताकुलः भवति । तदा तत्र देवः आगच्छति । देवः जले मज्जति । सुवर्णकुठारं गृहीत्वा बहिः आगच्छति । सः वदति, "अपि एषः तव कुठारः ?" काष्ठिकः वदति– "न एषः मम कुठारः ।" तदनन्तरं देवः रौप्यकुठारं दर्शयति । काष्ठिकः तदपि न स्वीकरोति । अन्ते देवः लोहकुठारम् आनयति । काष्ठिकः वदति, "आम्, एषः एव मम कुठारः ।" प्रसन्नः देवः तस्मै सर्वान् कुठारान् यच्छति । अहो काष्ठिकस्य निःस्पृहता सत्यप्रियता च !

भाषासूत्रम् – १

क्रियापदानि–१

लट्लकार: (वर्तमानकाल:) परस्मैपदम्

एकवचनम् | द्विवचनम् | बहुवचनम्

प्रथमपुरुष:

१
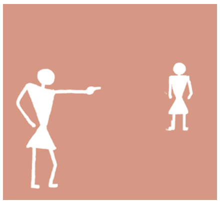
स:

२
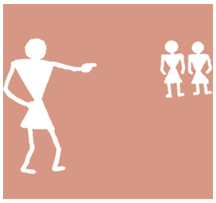
तौ

३
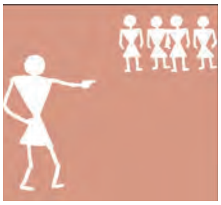
ते

मध्यमपुरुष:

४
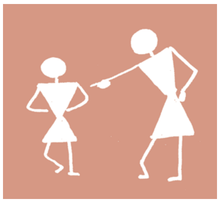
त्वम्

५

युवाम्

६

यूयम्

उत्तमपुरुष:

७

अहम्

८

आवाम्

९

वयम्

प्रथमपुरुष:	खादति १	खादत: २	खादन्ति ३
मध्यमपुरुष:	खादसि ४	खादथ: ५	खादथ ६
उत्तमपुरुष:	खादामि ७	खादाव: ८	खादाम: ९

पञ्चदश वाक्यानि । (परस्मैपदम्) कण्ठस्थीकरणार्थम् ।

१ स: बालक: खादति ।
२ तौ बालकौ खादत: ।
३ ते बालका: खादन्ति ।
१ सा कन्या खादति ।
२ ते कन्ये खादत: ।
३ ता: कन्या: खादन्ति ।
१ तद् अपत्यं खादति ।
२ ते अपत्ये खादत: ।
३ तानि अपत्यानि खादन्ति ।
४. त्वं खादसि ।
५. युवां खादथ: ।
६. यूयं खादथ ।
७. अहं खादामि ।
८. आवां खादाव: ।
९. वयं खादाम: ।

एतेषु वाक्येषु 'खादति' इति स्थाने पठति, धावति, हसति, खेलति, गच्छति, आगच्छति, उपविशति, उत्तिष्ठति एतेषाम् उपयोगं कृत्वा पुन: वदत स्मरत च ।

क्रियापदस्य मूलं = धातुः ।
धातूनां दश विभागाः = गणाः ।
गणसूचकम् चिह्नम् = गणविकरणम् ।

धातूनां प्रकारद्वयम्

परस्मैपदिनः । आत्मनेपदिनः ।

कालानुसारं पदानुसारं च प्रत्ययाः भवन्ति ।

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

परस्मैपदप्रत्ययाः

	ए.व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	ति [१]	तः [२]	अन्ति [३]
म.पु.	सि [४]	थः [५]	थ [६]
उ.पु.	मि [७]	वः [८]	मः [९]

क्रियापदसूत्रम् – (मूलधातुः + गणविकरणम्) = धात्वङ्गम् + प्रत्ययः = क्रियापदम्
(आदेशः) (चिह्नम्)

ग□:	विकरणम्	उदाहरणम्
प्र□□:	अ	पठति
□□□ि:	य	नृत्यति
□□:	अ	लिखति
□श□:	अय	पूजयति

पठति = पठ् + अ + ति
मूलधातुः गणविकरणम् प्रत्ययः

पठ् (१ प. प.) = पठ् + अ = पठ + ति = पठति

नृत् (४ प. प.) = नृत् + य = नृत्य + ति = नृत्यति

लिख् (६ प. प) = लिख् + अ = लिख + ति = लिखति

पूज् (१० प. प) = पूज् + अय = पूजय + ति = पूजयति

आदेशः (एकस्य स्थाने अपरस्य आगमनं नाम आदेशः ।)

आदेशरहितः धातुसमूहः – नम्–नमति, क्रुध्–क्रुध्यति, लिख्–लिखति, पूज्–पूजयति

आदेशसहितः धातुसमूहः – गम्–गच्छ् (१ प. प.) = गच्छ् + अ = गच्छ + ति = गच्छति

स्था तिष्ठ् – (१ प. प.) = तिष्ठति, पा पिब् –(१ प.प.) = पिबति

प्रच्छ् पृच्छ् – (६ प. प.) = पृच्छति, दा यच्छ् – (१ प. प.) = यच्छति

लट्रूपाणि

पठ् १ प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	पठति	पठतः	पठन्ति
म. पु.	पठसि	पठथः	पठथ
उ.पु.	पठामि	पठावः	पठामः

नृत् ४ प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
म. पु.	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
उ. पु.	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

लिख् ६ प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	लिखति	लिखतः	लिखन्ति
म. पु.	लिखसि	लिखथः	लिखथ
उ.पु.	लिखामि	लिखावः	लिखामः

पूज् १० प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	पूजयति	पूजयतः	पूजयन्ति
म. पु.	पूजयसि	पूजयथः	पूजयथ
उ. पु.	पूजयामि	पूजयावः	पूजयामः

क्रीडा –

१. **क्रियापदसङ्ग्रहः**– प्रत्येकं छात्रः एकैकं क्रियापदं वदति । एकेन उक्तं क्रियापदम् अन्येन न वक्तव्यम् ।

२. **आशु–अभिनयः**– एकः छात्रः अभिनयेन क्रियां दर्शयति। अन्ये छात्राः क्रियापदम् अभिजानन्ति वदन्ति च।

३. **क्रियापदशृङ्खला** – एकः छात्रः एकं क्रियापदं वदति । द्वितीयः छात्रः पूर्वोक्तक्रियापदेन सह नूतनं क्रियापदं वदति । तृतीयः छात्रः अनुक्रमेण पूर्वोक्त–क्रियापद–द्वयेन सह नूतनं क्रियापदं वदति । एवं प्रत्येकं छात्रः पूर्वोक्त–क्रियापदैः सह नूतनं क्रियापदं वदति । एवं क्रियापदानां शृङ्खला भवेत् ।

४. **अविलम्बं दशक्रियापदानि वदत ।**

५. **निरन्तरं पञ्चदशवाक्यानि वदत ।**

पठत–बोधत । **अनुस्वारस्य/मकारस्य लेखनम् ।**

१. केवलं शब्दलेखनसमये शब्दान्त–अनुस्वारस्य स्थाने 'म्' इति एव अनुनासिकं लेखनीयम् । यथा–सौजन्यम्, चित्रम् ।

२. अनुस्वारस्य पुरतः व्यञ्जनान्तशब्दः भवेत् तदा (ं) अनुस्वारः लेखनीयः । यथा–वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।

३. अनुस्वारस्य पुरतः स्वरः भवेत् तदा 'म्' इति लेखनीयम् । यथा–**वाक्यम्** अतीव रसपूर्णम्।

४. वाक्यान्ते अनुस्वारः भवेत् तदा 'म्' इति एव लेखनीयम् । यथा–हस्तस्य भूषणं **दानम्** ।

संस्कृतलेखननियमानुसारं पुनः लिखत ।

उदा. **सत्यम् कंठस्य भूषणं (अयोग्यम्)। सत्यं कण्ठस्य भूषणम् (योग्यम्)।**

१. परोपकारार्थं इदम् शरीरम् ।
२. पिंडे पिंडे मतिः भिन्ना ।
३. सताम् तु संगः सकलम् प्रसूते।
४. सत्संगतिः कथय किम् न करोति पुंसां ।
५. नभोऽन्तरिक्षम् गगनम् अनंतम् सुरवर्त्म खं ।

वर्गपरीक्षाप्रारूपम् । गुणाः – १०

अभ्यासक्रमः– स्वपरिचयः, लिङ्गज्ञानम्, पुरुषज्ञानम्, वचनज्ञानम्, लट्रूपाणि ।

प्रारूपम् – १) चित्रनाम लिखत । (चित्रपदकोषतः) २

२) वचनम् अनुसृत्य चित्रनामानि लिखत । २

३) स्तम्भमेलनं कुरुत । (कर्तृपदं-क्रियापदम्) २

४) संख्याः लिखत । (अक्षरैः/अङ्कैः) १

५) शब्दान् पृथक् कुरुत । (लिङ्गानुसारम्) १

६) क्रियापदकोष्टकं पूरयत । (लट्रूपाणि) २

वर्गपरीक्षा

१. चित्रनाम लिखत । १ ________ २ 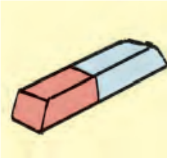 ________ २

२. वचनम् अनुसृत्य चित्रनाम लिखत । १ ________ २ ________ २

३. स्तम्भमेलनं कुरुत । (केवलं २) २

अ	ब	उत्तराणि
१) महिलाः	गायति	-----
२) पुरुषः	पश्यसि	-----
३) एतौ	नृत्यन्ति	-----
४) त्वम्	वदतः	-----

४. स ्ख्याः अक्षरैः लिखत । (केवलं १) १) २७ ________ । २) ४३ ________ । १

५. शब्दान् पृथक् कुरुत । (केवलं २) १

शब्दाः	सः	सा	तद्
चन्द्रः, माला, गृहम्, मापिका, विमानम्			

६. क्रियापदकोष्टकं पूरयत । २

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	________	धावतः	धावन्ति
म. पु.	धावसि	धावथः	________
उ. पु.	________	________	धावामः

७. वर्णानां संवादः ।

(द्वितीयः घटकः)

अ–आ–इ–ई–उ–ऊ– ऋ–ॠ–लृ –ए–ऐ–ओ–औ

वयं सर्वे स्वराः। ऋ, ॠ, लृ एते अपि स्वराः एव। ऋग्वेदः, ऋषिः आदीनां शब्दानाम् अग्रस्थाने ऋ इति स्वरः ।

ं

अहम् अनुस्वारः । अहं तु स्वराणाम् आश्रयेण एव तिष्ठामि। किं मम उच्चारणं कर्तुम् इच्छसि? तर्हि वद 'अम्' इति ।

:

अहं विसर्गः । मम अपि उच्चारणं स्वरैः सह भवति । यदि माम् वक्तुम् इच्छसि तर्हि वद, 'अः' 'इः' 'उः' इति ।

क् ख् ग् घ् ङ्

वयं व्यञ्जनानि । वयं सर्वे सहोदराः। 'क' वर्गीयाः। अस्माकम् उच्चारणं कण्ठे भवति। अतः वयं कण्ठ्याः।

च् छ् ज् झ् ञ्

वयम् अपि सहोदराः। 'च' वर्गीयाः। अस्माकम् उच्चारणस्थानम् अस्ति तालुः। अतः वयं तालव्याः।

ट् ठ् ड् ढ् ण्

वयं खलु 'ट' वर्गीयाः । अस्माकम् उच्चारणस्थानं वर्तते मूर्धा । अतः वयं मूर्धन्याः ।

त् थ् द् ध् न्

वयं 'त' वर्गीयाः । वयं दन्त्याः। अस्माकम् उच्चारणे जिह्वा दन्तान् स्पृशति ।

प् फ् ब् भ् म्

वयं 'प' वर्गीयाः । अस्माकम् उच्चारणे ओष्ठौ सम्मिलतः । वयं खलु ओष्ठ्याः ।

य् — अहं तालव्यः।

र् — अहं मूर्धन्यः।

ल् — अहं दन्त्यः।

व् — अहं दन्तोष्ठ्यः।

श्

यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः मध्यः तालुं किञ्चित् स्पृशति।यथा शशकः इति शब्दे। अतः अहं तालव्यः।

ष्

यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः पृष्ठभागः मूर्धानं किञ्चित् स्पृशति। यथा षट्कोणः इति शब्दे । अतः अहं मूर्धन्यः।

स्

यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः अग्रं दन्तान् किञ्चित् स्पृशति। यथा समीरः इति शब्दे। अतः अहं दन्त्यः।

ह्

अहं कण्ठ्यः।

क्ष्

(क् + ष्) एतयोः संयोगेन अहं भवामि। अतः अहं संयुक्ताक्षरम्।

ज्ञ्

(ज् + ञ्) एतयोः संयोगेन अहं भवामि। अतः अहमपि संयुक्ताक्षरम् ।

१. तालिकां पूरयत ।

ह्रस्वस्वरः	दीर्घस्वरः
अ	----
---	ई
----	ऊ
ऋ	----

२. अधोदत्तेषु वर्गेषु योग्यं वर्णं लिखत ।

ञ्, म्, ङ्, ण्, न्

क् ख् ग् घ् .... ।

च् छ् ज् झ् .... ।

ट् ठ् ड् ढ् .... ।

त् थ् द् ध् .... ।

प् फ् ब् भ् .... ।

३. अधोदत्तान् शब्दान् पश्यत, पठत, उच्चारणभेदम् अवगच्छत ।

आशयः, विषयः, मशकः, मूषकः, सकलः, शकलः ।

४. समूहेतरं वर्णं चिनुत ।

१) क् ख् ग् ङ् ठ्

२) प् छ् फ् म् भ्

३) ई ए उ क्ष् ओ

४) न् ध् थ् च् द्

५. शुद्धं शब्दं चिनुत ।

१) रूचा – ऋचा २) पृथ्वी – प्रथ्वी

३) ऋणम् – रुणम् ४) रूषिः – ऋषिः

५) विष्वासः – विश्वासः

६. शब्दकोषे ‘ज्ञानम्’ तथा ‘क्षमा’ इति शब्दद्वयम् अन्विष्यत ।

७. अनुपठत–देवः, मालाः, कविः, नदीः, मतिः, भानुः, धेनूः, देवैः, नद्योः, मतेः, गौः ।

पठत–बोधत

• पिनाक–फणि–बालेन्दु–भस्म–मन्दाकिनीयुता ।
पवर्गरचितामूर्तिरपवर्गप्रदायिनी ।।

वर्णमाला ।

स्वराः (१३)

१) ह्रस्व–स्वराः– अ इ उ ऋ ऌ

२) दीर्घ–स्वराः– आ ई ऊ ॠ

३) संयुक्त –दीर्घस्वराः– ए (अ/आ + इ/ई)
ऐ (अ/आ + ए/ऐ)
ओ (अ/आ + उ/ऊ)
औ (अ/आ + ओ/औ)

स्वराश्रितौ (२)– अनुस्वारः (ं)
विसर्गः (ः) च ।

व्यञ्जनानि (३३)

१) वर्गीयव्यञ्जनानि

कु (क वर्गः)	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
चु (च वर्गः)	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
टु (ट वर्गः)	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
तु (त वर्गः)	त्	थ्	द्	ध	न्
पु (प वर्गः)	प्	फ्	ब्	भ्	म्

२) अवर्गीयव्यञ्जनानि

(१) अन्तःस्थव्यञ्जनानि य् र् ल् व्

(२) उष्मव्यञ्जनानि श् ष् स् ह्

अभिजातसंस्कृते ‘ळ्’ नास्ति, केवलं वैदिकसूक्तेषु ।

८.१ सम्बन्धवाचकाः ।

८.१.१

दशरथः, रावणः, धृतराष्ट्रः, रामः, भीमः

← पिता | पुत्रः →

रामः, मेघनादः, दुर्योधनः, लवः, घटोत्कचः

कस्य पुत्रः रामः ? दशरथस्य पुत्रः रामः ।

कस्य पिता दशरथः ? रामस्य पिता दशरथः ।

१. रावणस्य पुत्रः मेघनादः ।

२. ____ पुत्रः दुर्योधनः ।

३. ____ ____ लवः ।

४. भीमस्य ____ ____ ।

५. मेघनादस्य पिता रावणः ।

६. दुर्योधनस्य ____ ____ ।

७. ____ पिता रामः ।

८. ____ पिता ____ ।

८.१.२

रामायणम्, महाभारतम्, रघुवंशम्, गीतगोविन्दम्

कविः →

वाल्मीकिः, व्यासः, कालिदासः, जयदेवः

१. रामायणस्य कविः वाल्मीकिः ।

२. महाभारतस्य कविः व्यासः ।

३. ____ कविः कालिदासः ।

४. ____ कविः जयदेवः ।

८.१.३

सीता, उर्मिला, रमा, पार्वती, रुक्मिणी

पतिः → | ← पत्नी

रामः, लक्ष्मणः, माधवः, शिवः, विठ्ठलः

कस्य पत्नी सीता ? रामस्य पत्नी सीता ।

कस्याः पतिः रामः ? सीतायाः पतिः रामः ।

१. ____ पतिः लक्ष्मणः ।

२. ____ पतिः माधवः ।

३. पार्वत्याः पतिः शिवः ।

४. ____ पतिः विठ्ठलः ।

५. ____ पत्नी उर्मिला ।

६. ____ पत्नी ____ ।

७. ____ पत्नी पार्वती ।

८. ____ ____ ____ ।

८.१.४ तव–मम

एषा मम पाठशाला ।
एषा तव पाठशाला।
एषः मम स्यूतः ।
एतस्य वर्णः नीलः ।
एषा तव कूपी ।
एतस्याः वर्णः रक्तः ।

८.१.५ तस्य–तस्याः

सः बालकः । तद् तस्य पुस्तकम् ।
पुस्तकस्य नाम 'आमोदः' ।
सा तस्य लेखनी ।
तस्याः वर्णः कृष्णः ।

सा महिला ।
तस्याः शाटिका पीता ।
तस्याः स्यूतः कृष्णः ।

● **कृति:-** छात्र: स्वसमीपे तथा च दूरे उपविष्टस्य छात्रस्य नाम कथयति ।
यथा- एतस्य नाम हरीश: । एतस्या: नाम रमा ।
तस्य नाम मकरन्द: । तस्या: नाम उमा ।

भाषाभ्यास:

१. योग्येन रूपेण गीतं पूरयत ।

(काक) ________ वर्ण: कृष्ण: कृष्ण: । (आम्र) ________ वर्ण: पीत: पीत: ।
(पर्ण) ________ वर्ण: हरित: हरित: । (गगन) ________ वर्ण: नील: नील: ।

२. वाक्यानि लिखत।

शर्करा → स्वाद: → मधुर: ________________________
यानम् → वेग: → अधिक: ________________________
बालक: → युतकम् → मलिनम् ________________________
नदी → जलम् → शीतम् ________________________

३. मेलनं कुरुत ।

एष:	मम
तद्	एतस्य
अहम्	तस्य
त्वम्	एतस्या:
एषा	तव

४. शब्दरूपाणि लिखत । यथा देव:-देवस्य

१) सूर्य: २) स्यूत: ३) गणेश: ४) पादप:
५) माला ६) बालिका ७) मापिका ८) शाटिका
९) नदी १०) द्रोणी २) वेल्लनी १२) कर्तरी
१३) जलम् १४) गृहम् १५) वनम् १६) शरीरम्
१७) अहम् १८) एषा १९) त्वम् २०) तत्

५. चित्रस्थ-शब्दानाम् आधारेण वाक्यानि रचयत। यथा-पाठशालाया: पुरत: ध्वजस्तम्भ: अस्ति।

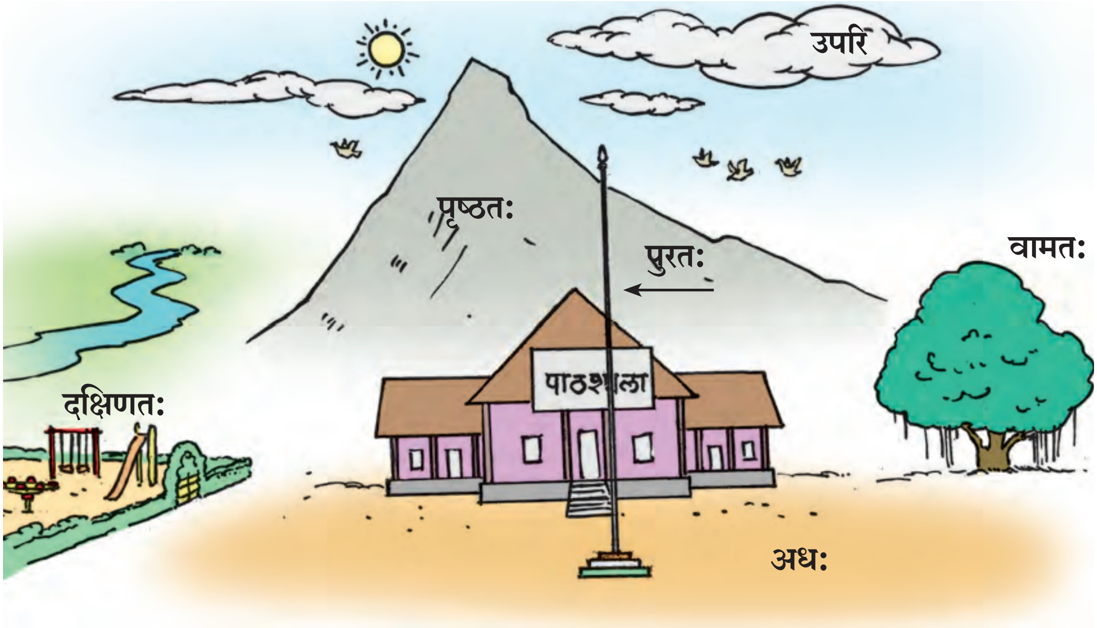

८.२ कुत्र अस्ति ?

८.२.१

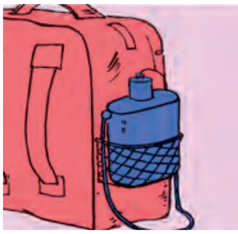

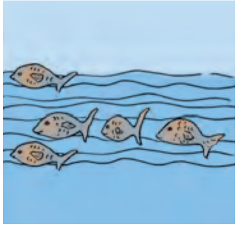

फलं कुत्र अस्ति ?
फलं वृक्षे अस्ति ।

कूपी कुत्र अस्ति ?
कूपी स्यूते अस्ति ।

चन्द्रः कुत्र ?
चन्द्रः गगने ।

मीनाः कुत्र तरन्ति ?
मीनाः जले तरन्ति ।

- **कृतिः**–शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा वर्गः–वर्गे

(अ) (शब्दाः– हस्तः, फलकः, मार्गः, पर्वतः, आसन्दः, घटः, कर्णः, विद्यालयः)

- **कृतिः**– शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा गृहम्–गृहे ।

(आ) (शब्दाः– पात्रम्, द्वारम्, मुखम्, पुष्पम्, फलम्, शाकम्, पुस्तकम्, पानकम्, दुग्धम्, उद्यानम्)

८.२.२

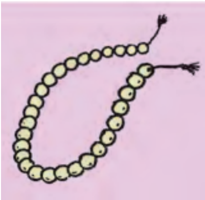
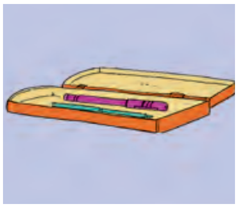

मौक्तिकानि कुत्र ?
मौक्तिकानि मालायाम् ।

लेखनी कुत्र ?
लेखनी पेटिकायाम् ।

नौका कुत्र वहति ?
नौका नद्यां वहति ।

जलं कुत्र अस्ति ?
जलं द्रोण्याम् अस्ति ।

- **कृतिः**– शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा–शाटिका–शाटिकायाम् ।

(इ) (शब्दाः– मापिका, नासिका, नलिका, पाठशाला, मार्गिका, मञ्जूषा, शर्करा, वाटिका, दोला)

- **कृतिः**– शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा, नदी–नद्याम् ।

(ई) (शब्दाः– कर्तरी, मार्जनी, लेखनी, पुनःपूरणी, घटी, कूपी)

भाषाभ्यासः

१. अर्थपूर्णानि वाक्यानि रचयत ।

(पर्वत)	मन्दिरम्	अस्ति नास्ति
(दुग्ध)	शर्करा	
(लेखनी)	मसी	
(वाटिका)	दोला	
(पुस्तक)	गीतम्	

२. जलं कुत्र अस्ति ? इति लिखत ।

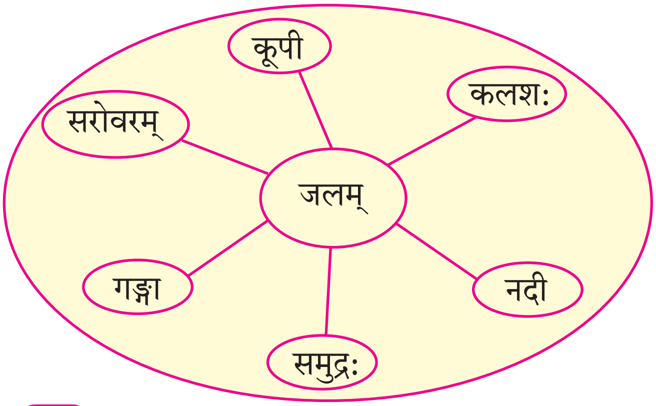

८.३ सहायका: ।

८.३.१

स: सुधाखण्डेन लिखति ।

अहं चरणेन ताडयामि ।

अहं चमसेन खादामि ।

सा हस्तेन वादयति ।

• **कृति:-** शिक्षक: एकैकं शब्दं वदति । दन्तकूर्च:, चरण:, मार्जक:, दन्त:, कर्ण:, स्यूत:, दीप:, सङ्गणक:, कलश:, ताल:, खड्ग:, बाण: इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्रा: वदन्ति । यथा हस्त:-हस्तेन

८.३.२

स: यानेन गच्छति ।

अहं मुखेन वदामि ।

सा वस्त्रेण मार्जयति ।

मर्कट: व्यजनेन वीजयति ।

• **कृति:-** शिक्षक: शब्दं वदति । नेत्रम्, वाहनम्, जलम्, वस्त्रम्, यन्त्रम्, व्यजनम्, पुस्तकम्, भाण्डम्, शस्त्रम् इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्रा: वदन्ति । यथा नेत्रम्-नेत्रेण ।

८.३.३

सा मापिकया आलिखति ।

बालिका छुरिकया कर्तयति ।

माता वेल्लन्या रोटिका: करोति ।

बालक: कूप्या दुग्धं पिबति ।

• **कृति:-** शिक्षक: शब्दं वदति । रोटिका, पुस्तिका, कपाटिका, पेटिका, नलिका, उत्पीठिका, शर्करा, गुलिका, पुत्तलिका, कुञ्चिका, मार्जनी, अङ्गुली, पुन:पूरणी, अङ्कनी, कर्तरी, घटी इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्रा: वदन्ति । यथा शाटिका-शाटिकया, नदी-नद्या ।

भाषाभ्यास:

१. **वाक्यानि पूरयत ।**

१) महिला (द्रोणी) जलम् आनयति ।

२) बालक: (चमस) खादति ।

३) सा (हस्त) रोटिकां खादति ।

४) स: (दण्ड) ताडयति ।

५) सा (जल) मुखं प्रक्षालयति ।

६) अहं (कुञ्चिका) तालम् उद्घाटयामि ।

८.३.४ सह

मन्दार: निनादेन सह खेलति ।

शिक्षिका छात्रया सह श्लोकं पठति ।

नीला मोहिन्या सह पुस्तकं पठति ।

८.३.५ विना

मत्स्या: जलेन विना न जीवन्ति ।

बालक: लड्डुकेन विना किमपि न खादति ।

वृद्ध: उपनेत्रेण विना न पठति ।

- **कृति:**– शिक्षक: छात्रान् प्रश्नं पृच्छति, 'त्वं केन सह लिखसि/क्रीडसि/खादसि?' स्वमित्रस्य नाम योजयित्वा छात्र: उत्तरं वदति ।

गायत! नन्दत!

राम: याति
सीतया सह ।
कुत्र स: याति?
सरयूनदीम् ।।१।।

कृष्ण: याति
राधया सह
कुत्र स: याति?
यमुनानदीम् ।।२।।

विठ्ठल: याति
रुक्मिण्या सह ।
कुत्र स: याति?
चन्द्रभागाम् ।।३।।

– शिशुगीतानि १ॲप् त: ।

अनुस्वारस्य उच्चारणं लेखनं च ।

गंगा, रोमांच:, घंटा, दंत:, जंबूक:– इति शब्देषु अनुस्वार: समान:, परन्तु अनुस्वारस्य उच्चारणं न समानम्। तत्र किं कारणम्? अनुस्वारस्य परे य: वर्ण: तदनुसारम् उच्चारणं भवति ।

यथा– गंगा

- अनुस्वारस्य परे 'ग'कार: । गकार: क वर्गे अस्ति । (क्, ख्, ग्, घ्, ङ्)
- क वर्गस्य अनुनासिकम् ङ् इति ।
- अत: गंगा इति शब्दे अनुस्वारस्थाने वर्गीयस्य अनुनासिकस्य उच्चारणं भवति । गंगा = गङ्गा(गङ्गा) ।

तथैव– रोमांच:– च्, छ्, ज्, झ्, **ञ्** = रोमाञ्च: (रोमाञ्च:)
घंटा – ट्, ठ्, ड्, ढ्, **ण्** = घण्टा (घण्टा)
दंत: – त्, थ्, द्, ध्, **न्** = दन्त: (दन्त:)
जंबूक: – प्, फ्, ब्, भ्, **म्** = जम्बूक: (जम्बूक:)

- अनुस्वारस्य परे अवर्गीय–वर्ण: भवति तदा अनुस्वार: एव लेखितव्य: । यथा हंस:, संवाद:

योग्यम् अनुनासिकं योजयित्वा शब्दं पुन: लिखत । उदा. – अंजलि:– अञ्जलि:
मंदाकिनी, नागेंद्र:, शंका, पंच, कंपनम्, लंबितम्, भुजंग:, तांडवम्, संभ्रम:, चंद्र:, संख्या, नंदिनी, संतति:, अंबुजम्, मंडूक:, सिंचनम्, निंब:, कुंचिका, कंटक:

८.४ किम्? किम्?

८.४.१

१. **चित्रं दृष्ट्वा प्रश्नान् पठत ।**

१) बालकः किं पठति? (पुस्तक)
२) वृद्धः किं धरति? (छत्र)
३) शुनकः किं खादति? (रोटिका)
४) बालिका किं क्षिपति? (कन्दुक)
५) महिला किं नयति? (द्रोणी)
६) वृद्धा किं पश्यति? (बालिका)

चित्रवर्णनं पठत ।

१) बालकः पुस्तकं पठति ।
२) वृद्धः छत्रं धरति ।
३) शुनकः रोटिकां खादति ।
४) बालिका कन्दुकं क्षिपति ।
५) महिला द्रोणीं नयति ।
६) वृद्धा बालिकां पश्यति ।

भाषाभ्यासः

१. **'किम्' शब्दस्य स्थाने उत्तरं योजयत । वाक्यं पुनः वदत ।**

१) मर्कटः किं खादति? (कदलीफल)
२) गजः किं क्षिपति? (जल)
३) शुकः किं खादति? (मरीचिका)
४) बालकः किं स्वीकरोति? (लड्डुक)
५) छात्रा किं वदति? (श्लोक)
६) पुरुषः किं पश्यति? (नदी)

क्रीडा– अभिनयक्रीडा – शिक्षकः छात्राय वाक्यं कथयति । छात्रः वाक्यस्य अभिनयं करोति । तस्य मित्राणि वाक्यम् अभिजानन्ति ।

८.४.२ बालकः कुत्र गच्छति?

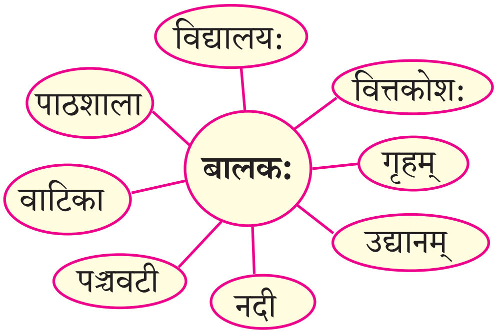

वाक्यानि कुरुत ।

रामः	(सरयूनदी)	गच्छति ।
विठ्ठलः	(चन्द्रभागा)	
छात्रः	(विद्यालय)	
माता	(पाकगृह)	
वृद्धा	(देवालय)	

बालकः विद्यालयं गच्छति ।
बालकः वाटिकां गच्छति ।

८.५ कस्मै ? कस्यै ?

कन्या आपणिकाय
धनं यच्छति ।

यूयं पठनाय
विद्यालयं गच्छथ ।

छात्रा: शिक्षकायै
पुष्पाणि यच्छन्ति ।

आचार्याय नमः ।

शिक्षिकायै नमः ।

जनन्यै नमः ।

भाषाभ्यासः

१. वाक्यानि पूरयत ।

१. ________ (गणेश) नमः ।
२. ________ (सरस्वती) नमः ।
३. सः ________ (बाल) लड्डुकं यच्छति ।
४. ते ________ (भोजन) उपाहारगृहं गच्छन्ति ।
५. वयं ________ (वृद्धा) पुष्पाणि यच्छामः ।
६. त्वं ________ (मित्र) लेखनीं यच्छसि ।

२. महिला कस्मै किं यच्छति? इति लिखत ।

महिला	(बालक) (बालिका) (भिक्षुक) (सेविका) (मातामही) (आपणिक)	मोदकं कूपीं वस्त्रं धनं प्रातराशं नाणकं	यच्छति ।

३. किमर्थं कुत्र गच्छति? इति लिखत ।

बालकः	(पठन) (वाचन) (व्यायाम) (वस्तुक्रयण) (पूजन) (खादन)	शालां ग्रन्थालयं व्यायामशालां आपणं मन्दिरं उपाहारगृहं	गच्छति ।

८.६ कस्मात् स्थानात् ?

८.६.१

वित्तकोषः रेलस्थानकम् पाठशाला नदी

एषः गृहम् आगच्छति । एषः कुतः गृहम् आगच्छति ?–

एषः वित्तकोषात् गृहम् आगच्छति । एषः रेलस्थानकात् गृहम् आगच्छति ।

एषः पाठशालायाः गृहम् आगच्छति । एषः नद्याः गृहम् आगच्छति ।

मिहीरः ग्रन्थालयं गच्छति । ग्रन्थालयात् गृहम् आगच्छति ।

अवनी मन्दिरं गच्छति । मन्दिरात् गृहम् आगच्छति ।

महिला वाटिकां गच्छति । वाटिकायाः गृहम् आगच्छति ।

पितामहः नगरीं गच्छति । नगर्याः गृहम् आगच्छति ।

- **कृतिः–** शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति ।

यथा–ग्रन्थालयः–ग्रन्थालयात् (पृष्ठ २४–'अ' तः शब्दाः), उद्यानम् –उद्यानात् (पृष्ठ २४–'आ' तः शब्दाः), पाठशाला–पाठशालायाः (पृष्ठ २४–'इ' तःशब्दाः), नदी–नद्याः (पृष्ठ २४–'ई' तः शब्दाः)

८.६.२

वृक्षात् फलं पतति ।

आकाशात् जलं पतति ।

आसन्दात् गिरीशः पतति ।

बालकः अश्वात् पतति ।

भाषाभ्यासः

१. चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि वदत ।

(हस्त) करवस्त्रं पतति ।

(पेटिका) सा पुस्तकं स्वीकरोति ।

(क्षेत्र) कृषीवलः आगच्छति ।

(नदी) माता आगच्छति ।

८.७ सम्बोधनम् ।

रे विनय, कुत्र गच्छसि ?

अयि उमेश, सम्यक् गायसि

भोः छात्राः, यूयम् उत्तराणि लिखथ ।

हे महिलाः, आपणम् अत्र ।

हे देव, अहं नमामि ।

भोः मिथिले, अपि आवां खेलावः ?

भाषाभ्यासः

१. वाक्यानि कुरुत ।

१) .... कदा आगच्छसि ? (उदय) २) रे .... शीघ्रं लिखसि खलु! (विनीता)

३) भोः .... अपि वयं पठामः ? (बालक) ४) भोः .... यूयं सम्यक् नृत्यथ । (बालिका)

संयुक्त–व्यञ्जनानि ।

श्र = श् + र् + अ ।
ग्र = ग् + र् + अ ।
त्र = त् + र् + अ ।
ज्ञ = ज् + ञ् + अ ।
क्ष = क् + ष् + अ ।

संयुक्त–व्यञ्जन–लेखनम् ।

पद्मम् = पद्मम्	चिह्नम् = चिह्नम्	ब्रह्मा = ब्रह्मा
द्वितीया = द्वितीया	उद्भवः = उद्भवः	गङ्गा = गङ्गा
विद्या = विद्या	नाट्यम् = नाट्यम्	कश्चित् = कश्चित्
बुद्धिः = बुद्धिः	विद्वत्ता = विद्वत्ता	

शब्दविग्रहः । (उदाहरणानुसारं शब्दविग्रहं कुरुत ।)

माला– म् + आ + ल् + आ ।	कृष्णः– क् + ऋ + ष् + ण् + अः ।
प्रज्ञा– प् + र् + अ + ज् + ञ् + आ ।	ब्रह्म– ब् + र् + अ + ह् + म् + अ ।
चक्षुः – च् + अ + ञ् + च् + उः ।	दत्तम् – द् + अ + त् + त् + अ + म् ।
संस्कृतम्–	श्रीपादः –
चिह्नम् –	भुजङ्गः –
जाह्नवी –	हस्तः –
अश्वः –	देवः –

९. विभक्तिमाला ।

धर्मो जयति नाधर्मः, सत्यं जयति नानृतम् ।
क्षमा जयति न क्रोधो, देवो जयति नासुरः ।। **प्रथमा** ।।

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ।। **द्वितीया** ।।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ।। **तृतीया** ।।

विद्या विवादाय धनं मदाय
खलस्य शक्तिः परपीडनाय ।
साधोस्तु सर्वं विपरीतमेतत्
ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ।। **चतुर्थी** ।।

तैलाद्रक्षेद् जलाद्रक्षेद् रक्षेत् शिथिलबन्धनात् ।
मूर्खहस्ते न दातव्यम् एवं वदति पुस्तकम् ।। **पञ्चमी** ।।

नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ।। **षष्ठी**।।

व्यसने मित्रपरीक्षा शूरपरीक्षा रणाङ्गणे भवति ।
विनये भृत्यपरीक्षा दानपरीक्षा च दुर्भिक्षे ।। **सप्तमी** ।।

आदिदेव नमस्तुभ्यं प्रसीद मम भास्कर ।
दिवाकर नमस्तुभ्यं प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।। **सम्बोधनम्**।।

रामो राजमणिः सदा विजयते **रामं** रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू **रामाय** तस्मै नमः ।
रामान्नास्ति परायणं परतरं **रामस्य** दासोऽस्म्यहम्
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो **राम** मामुद्धर ।।

भाषाभ्यासः

श्लोकः –१

१. प्रथमान्तपदानि लिखत ।
२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

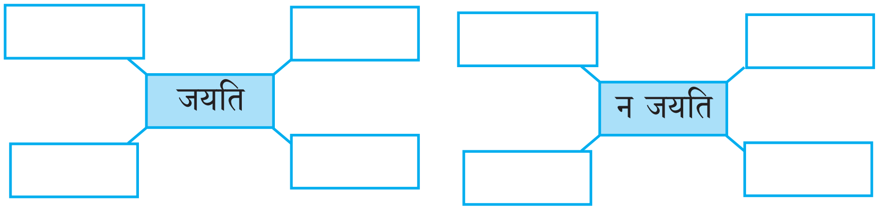

श्लोकः – २

१. द्वितीयान्तपदानि लिखत ।

२. सुभाषिते क्रियापदं किम् ?

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

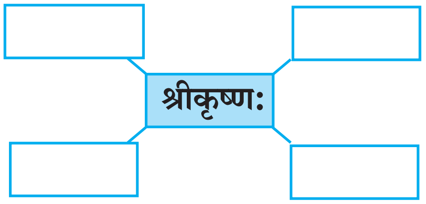

श्लोकः – ६

१. षष्ठ्यन्तपदानि लिखत ।

२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

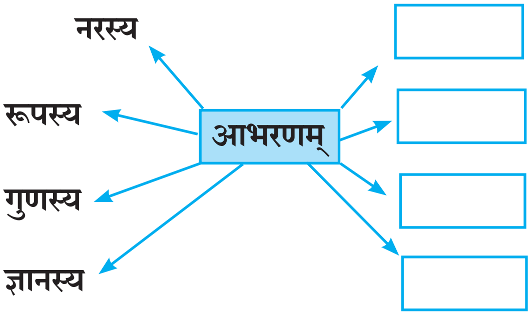

श्लोकः – ३

१. तृतीयान्तपदानि लिखत ।

२. समानार्थकशब्दान् मेलयत ।

विनोदः	दुरभ्यासः
मूर्खः	शयनम्
निद्रा	मनोरञ्जनम्
व्यसनम्	मूढः

श्लोकः – ७

१. सप्तम्यन्तपदानि लिखत ।

२. स्तम्भपूरणं कुरुत ।

परीक्षा	कस्य ?	कदा ?
	मित्रस्य	
	शूरस्य	
	भृत्यस्य	
	दानस्य	

श्लोकः – ४

१. चतुर्थ्यन्तपदानि लिखत ।

२. स्तम्भपूरणं कुरुत ।

किम्	किमर्थम्	
	खलस्य	सज्जनस्य
विद्या		
धनम्		
शक्तिः		

श्लोकः – ८

१. सम्बोधनान्तपदानि लिखत ।

२. 'सूर्य' इत्यस्य शब्दस्य कृते अमरपङ्क्तिं लिखत ।

श्लोकः – ९

१. 'राम' इति शब्दस्य का विभक्तिः वाक्ये प्रयुक्ता इति लिखत ।

१. राजमणिः रामः सदा विजयते ।
२. अहं रामं भजे ।
३. रामेण निशाचरचमूः अभिहता ।
४. तस्मै रामाय नमः ।
५. रामात् परतरं परायणं न अस्ति ।
६. अहं रामस्य दासः अस्मि ।
७. मे (मम) चित्तलयः सदा रामे भवतु ।
८. भो राम, (त्वं) माम् उद्धर ।

श्लोकः – ५

१. पञ्चम्यन्तपदानि लिखत ।

२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

- **सर्वश्लोकानां सरलार्थं माध्यमभाषया लिखत ।**

भाषासूत्रम् – २

नामानि–१

- **नाम–** वस्तु–स्थान–नामदर्शक: शब्द: । यथा सुधाखण्ड:, मापिका, शाला, देश:, उमेश:, ज्ञानम् इत्यादय:।
- **प्रातिपदिकम्–** शब्दस्य मूलं रूपम् । यथा देव, वन, माला, अस्मद्, युष्मद् इत्यादय: । वाक्यरचनायां मूलशब्दस्य (प्रातिपदिकस्य) उपयोग: न क्रियते। अपि तु विभक्तियुक्तशब्दानाम् उपयोग: भवति।
- **विभक्तिरूपाणि–** वाक्यार्थानुसारं शब्दानां विविधानि रूपाणि भवन्ति । तानि विभक्तिरूपाणि इति उच्यन्ते ।

१) एष: मम हस्त: ।　　२) शारदाया: हस्ते वीणा शोभते ।

३) हस्तस्य भूषणं दानम् ।　　४) हस्तात् घट: पतति ।

अत्र 'हस्त' इति प्रातिपदिकस्य हस्त:, हस्ते, हस्तस्य, हस्तात् इति विभक्तिरूपाणि ।

विभक्तय: सप्त–प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी ।

सम्बोधनम् इति पृथक् विभक्ति: न । प्रथमाविभक्ते: रूपाणाम् एव परस्पर–आवाहने प्रयोग: – सम्बोधनम् ।

एवं ८ (७ विभक्तय:+ सम्बोधनम्) × ३ (वचनानि) = २४ नामपदानां विभक्तिरूपाणि भवन्ति ।

	पुंल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अकारान्त:	देव	---	वन
आकारान्त:	---	माला	---
इकारान्त:	कवि	मति	वारि
ईकारान्त:	---	नदी	---
उदाहरणानि	दन्त, देश, चमस, चषक, हस्त, वर्ग, स्यूत, दीप, पाद, कर्ण, यति, मुनि, ऋषि, रवि इ.	शाला, विद्या, बाला, कन्या, कथा, कला, क्रीडा, बुद्धि, भूमि, कूपी, लेखनी इ.	जल, व्यजन, पुस्तक, युतक, ज्ञान, आसन, नृत्य, दान, फल, धन, गृह, भूरि इ.

'अ'कारान्तं पुंल्लिङ्गं नाम देव (देव = द् + ए + व् + अ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
देव:	देवौ	देवा:	प्रथमा
देवम्	देवौ	देवान्	द्वितीया
देवेन	देवाभ्याम्	देवै:	तृतीया
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्य:	चतुर्थी
देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्य:	पञ्चमी
देवस्य	देवयो:	देवानाम्	षष्ठी
देवे	देवयो:	देवेषु	सप्तमी
हे देव	हे देवौ	हे देवा:	सम्बोधनम्

'अ'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम वन (वन = व् + अ + न् + अ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
वनम्	वने	वनानि	प्रथमा
वनम्	वने	वनानि	द्वितीया
वनेन	वनाभ्याम्	वनैः	तृतीया
वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	चतुर्थी
वनात्	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	पञ्चमी
वनस्य	वनयोः	वनानाम्	षष्ठी
वने	वनयोः	वनेषु	सप्तमी
हे वन	हे वने	हे वनानि	सम्बोधनम्

नपुंसकलिङ्गशब्दानां तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तं पुंल्लिङ्गशब्दवत् रूपाणि सर्वत्र भवन्ति ।

'आ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम माला (माला = म् + आ + ल् + आ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
माला	माले	मालाः	प्रथमा
मालाम्	माले	मालाः	द्वितीया
मालया	मालाभ्याम्	मालाभिः	तृतीया
मालायै	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	चतुर्थी
मालायाः	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	पञ्चमी
मालायाः	मालयोः	मालानाम्	षष्ठी
मालायाम्	मालयोः	मालासु	सप्तमी
हे माले	हे माले	हे मालाः	सम्बोधनम्

भाषाभ्यासः

१. तालिकां पूरयत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
	चन्द्रौ		प्रथमा
नेत्रम्			द्वितीया
मापिकया			तृतीया
		दन्तेभ्यः	चतुर्थी
	वातायनाभ्याम्		पञ्चमी
गजाननस्य			षष्ठी
	उत्पीठिकयोः		सप्तमी
		हे वयस्याः	सम्बोधनम्

२. शब्दानाम् अर्थं विभक्त्यनुसारं माध्यमभाषया लिखत ।

वृक्षान्, भार्यायै, कराभ्याम्, दर्पणे, कुञ्चिकया, यानात्, गीतेषु, वृक्षेषु, हस्तयो:, कर्णाभ्याम्

३. चतुर्थपदं लिखत ।

१. देव-देवेन :: भूप - ____ ।
२. स्यूत-स्यूतानाम् :: चमस - ____ ।
३. फल-फलानि :: पर्ण - ____ ।
४. सूर्य-सूर्यात् :: चन्द्र ____ ।
५. देव-देवेषु :: वन - ____।
६. माला-मालासु :: शाला - ____ ।

सर्वनामानि

१) **रमेश:** शालां गच्छति । **स:** शालां गच्छति ।
२) **रमेश:** ग्रन्थं पठति । **स:** ग्रन्थं पठति ।
३) **रमेश:** प्रश्नं पृच्छति । **स:** प्रश्नं पृच्छति ।
४) **रमेश:** गीतं गायति । **स:** गीतं गायति ।
५) **रमेश:** सुरेशं वदति । **स:** सुरेशं वदति ।

'**रमेश:**'- नाम
स:- सर्वनाम

नामपदस्य स्थाने प्रयुक्तं पदं 'सर्वनाम' इति उच्यते ।

उत्तमपुरुषवाचकं सर्वनाम (त्रिषु लिङ्गेषु समानम्) '**अस्मद्**'				मध्यमपुरुषवाचकं सर्वनाम (त्रिषु लिङ्गेषु समानम्) '**युष्मद्**'		
एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**	**विभक्ति:**	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
अहम्	आवाम्	वयम्	**प्रथमा**	त्वम्	युवाम्	यूयम्
माम्/मा	आवाम्/नौ	अस्मान्/न:	**द्वितीया**	त्वाम्/त्वा	युवाम्/वाम्	युष्मान्/व:
मया	आवाभ्याम्	अस्माभि:	**तृतीया**	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभि:
मह्यम्/मे	आवाभ्याम्/नौ	अस्मभ्यम्/न:	**चतुर्थी**	तुभ्यम्/ते	युवाभ्याम्/वाम्	युष्मभ्यम्/व:
मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	**पञ्चमी**	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
मम/मे	आवयो:/नौ	अस्माकम्/न:	**षष्ठी**	तव/ते	युवयो:/वाम्	युष्माकम्/व:
मयि	आवयो:	अस्मासु	**सप्तमी**	त्वयि	युवयो:	युष्मासु

प्रथमपुरुषवाचकानि सर्वनामानि - तद्

तद् पुंल्लिङ्गम्			**तद् स्त्रीलिङ्गम्**			**तद् नपुंसकलिङ्गम्**			
ए. व.	**द्विव.**	**ब. व.**	**ए. व.**	**द्विव.**	**ब. व.**	**ए.व.**	**द्विव.**	**ब. व**	**विभक्ति:**
स:	तौ	ते	सा	ते	ता:	तत्-तद्	ते	तानि	**प्रथमा**
तम्	तौ	तान्	ताम्	ते	ता:	तत्-तद्	ते	तानि	**द्वितीया**
तेन	ताभ्याम्	तै:	तया	ताभ्याम्	ताभि:	तेन	ताभ्याम्	तै:	**तृतीया**
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य:	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्य:	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य:	**चतुर्थी**
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्य:	तस्या:	ताभ्याम्	ताभ्य:	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्य:	**पञ्चमी**
तस्य	तयो:	तेषाम्	तस्या:	तयो:	तासाम्	तस्य	तयो:	तेषाम्	**षष्ठी**
तस्मिन्	तयो:	तेषु	तस्याम्	तयो:	तासु	तस्मिन्	तयो:	तेषु	**सप्तमी**

अवबोधत - सर्वनामपदानां सम्बोधनविभक्ति: न भवति ।

'तद्' सर्वनामवत् एव 'यद्', 'एतद्' तथा 'किम्' एतेषां रूपाणि भवन्ति ।

	पुंलिङ्गम्			स्त्रीलिङ्गम्			नपुंसकलिङ्गम्		
	ए.व.	द्विव.	ब.व.	ए. व.	द्वि.व.	ब. व.	ए. व.	द्विव.	ब. व.
यद्	यः	यौ	ये	या	ये	याः	यद्	ये	यानि
एतद्	एषः	एतौ	एते	एषा	एते	एताः	एतत्/एतद्	एते	एतानि
किम्	कः	कौ	के	का	के	काः	किम्	के	कानि

भाषाभ्यासः

१. मेलनं कुरुत ।

विभक्तिः	**रूपम्**
प्रथमा	यासाम्
द्वितीया	काभिः
तृतीया	एतस्मै
चतुर्थी	माम्
पञ्चमी	मत्
षष्ठी	त्वयि
सप्तमी	तानि

२. योग्यरूपं लिखत ।

१. ____ (एतद्) मम हस्तौ ।
२. अरे बालक, किं ____ (युष्मद्) नाम ।
३. ____(यद्) हस्ते शस्त्रं ____(तद्) सैनिकः ।
४. ____(अस्मद्) सर्वे भारतीयाः ।
५. ____(तद्) नगरे प्राणिसङ्ग्रहालयः वर्तते ।

पठत–बोधत

छात्रः अस्ति । छात्राः सन्ति ।
दन्तः अस्ति । दन्ताः सन्ति ।
केशः अस्ति केशाः सन्ति ।
चरणः अस्ति । चरणौ स्तः ।
हस्तः अस्ति । हस्तौ स्तः ।
अहं छात्रः अस्मि । वयं छात्राः स्मः ।
त्वं बालकः असि । यूयं बालकाः स्थ ।
बालकः पठनं करोति ।
बालकाः पठनं कुर्वन्ति ।
कुम्भकारः कुम्भान् करोति ।
कुम्भकाराः कुम्भान् कुर्वन्ति ।
लवकुशौ गायनं कुरुतः ।
पाण्डवाः दानं कुर्वन्ति ।

अस् (प.प.) लट्लकारः

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	अस्ति	स्तः	सन्ति
म. पु.	असि	स्थः	स्थ
उ. पु.	अस्मि	स्वः	स्मः

कृ (प. प.) लट्लकारः

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
म. पु.	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उ. पु.	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

'अस्' तथा 'कृ' एतयोः उपयोगं कृत्वा पञ्चदशवाक्यानि वदत ।

१०. आत्मनेपदीया ।

(तृतीय: घटक:)

अपूर्व: कोऽपि कोषोऽयं **विद्यते** तव भारति ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ।।१।।

कुसुमं वर्णसम्पन्नं गन्धहीनं न **शोभते** ।
न **शोभते** क्रियाहीनं मधुरं वचनं तथा ।।२।।

अपारे काव्यसंसारे कविरेक: प्रजापति: ।
यथास्मै **रोचते** विश्वं तथा वै **परिवर्तते** ।।३।।

शतेषु **जायते** शूर: सहस्रेषु च पण्डित: ।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ।।४।।

न देवो **वर्तते** काष्ठे न पाषाणे न मृण्मये ।
भावे हि **विद्यते** देव: तस्माद् भावो हि कारणम् ।।५।।

भाषाभ्यास:

श्लोक:-१

१. श्लोके क्रियापदं किम्?

२. अधोदत्तानां शब्दानां कृते श्लोके आगतान् शब्दान् लिखत ।

सरस्वती-　　　अद्वितीय:-

सङ्ग्रह: -

३. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

व्यय: ×　　　वृद्धि: ×

श्लोक:-२

१. श्लोके क्रियापदं किम्?

२. विशेषण-विशेष्य-सम्बन्ध: -

१) 'कुसुमम्' इत्यस्य द्वे विशेषणे लिखत ।

२) 'वचनम्' इत्यस्य द्वे विशेषणे लिखत ।

३. श्लोकात् समानार्थकशब्दान् चिनुत ।

१) प्रसूनम्, सुमनम्, पुष्पम् - ☐

२) वच:, उक्ति:, वाक्यम् - ☐

श्लोक:-३

एकवाक्येन उत्तरत ।

१. श्लोके क्रियापदे के ?

२. अपारे काव्यसंसारे क: प्रजापति: ?

श्लोकः-४

१. स्तम्भमेलनं कुरुत ।

'अ'	'ब'
शतेषु	दाता
सहस्रेषु	शूरः
दशसहस्रेषु	पण्डितः
	वक्ता

२. कस्मिन् कः गुणः वर्तते? इति लिखत ।

अ - शूरे, पण्डिते, भाषणनिपुणे, उदारे

ब - दातृत्वम्, वक्तृत्वम्, पाण्डित्यम्, शौर्यम्

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

दाता, शूरः, पण्डितः

श्लोकः-५

१. देवः कुत्र वर्तते?

२. देवः, काष्ठम्, पाषाणः इति शब्दानाम् अमरकोषपङ्क्तीः लिखत ।

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

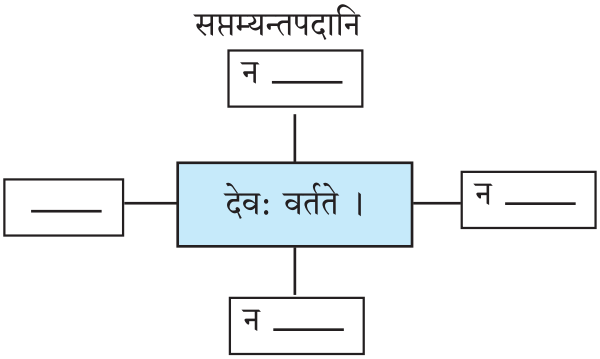

- **सर्वेषां सुभाषितानां सरलार्थं स्पष्टीकरणं च माध्यमभाषया लिखत ।**

पञ्चदश वाक्यानि । (आत्मनेपदम्)

१. सः बालकः भाषते ।	२ तौ बालकौ भाषेते ।	३ ते बालकाः भाषन्ते ।
१ सा कन्या भाषते ।	२ ते कन्ये भाषेते ।	३ ताः कन्याः भाषन्ते ।
१ तद् अपत्यं भाषते ।	२ ते अपत्ये भाषेते ।	३ तानि अपत्यानि भाषन्ते ।
४ त्वं भाषसे ।	५ युवां भाषेथे ।	६ यूयं भाषध्वे ।
७ अहं भाषे ।	८ आवां भाषावहे ।	९ वयं भाषामहे ।

पठत-बोधत

एषा छत्रपतिशिवरायस्य राजमुद्रा । मुद्रायां मुद्रित-श्लोकः ईदृशः-

"प्रतिपच्चन्द्रलेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता ।
शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय **राजते** ॥"

अस्य श्लोकस्य अर्थः-

(शाहसूनोः) (शहाजिमहाराजस्य पुत्रस्य शिवस्य) छत्रपतिशिवरायस्य (प्रतिपच्चन्द्रलेखा इव वर्धिष्णुः) यथा प्रतिपदः चन्द्रलेखा प्रतिदिनं वर्धते तथा वर्धमाना, (विश्ववन्दिता) विश्वस्य कृते वन्दनीया (मुद्रा) राजमुद्रा (भद्राय) कल्याणाय (राजते) शोभते । इति ।

अद्य अपि एषा मुद्रा प्राचीनग्रन्थालयेषु पुस्तकेषु संग्रहालयेषु च द्रष्टुं शक्यते ।

अधोदत्तानि उदाहरणानि पठन्तु। कतिचन–उदाहरणेषु 'न'कार: विद्यते, कतिचन–उदाहरणेषु 'ण'कार: भवति। यथा

	तृतीया एकवचनम्	षष्ठी बहुवचनम्
देव	देवेन	देवानाम्
नेत्र	नेत्रेण	नेत्राणाम्
हस्त	हस्तेन	हस्तानाम्
सूर्य	सूर्येण	सूर्याणाम्

नकारस्य णकार: कदा भवति ?

ऋ र् ष्	+	क वर्ग:/ प वर्ग:/ य्/व्/ह् / कोऽपि स्वर:	+	न = ण		र् + आ + म् + ए + न् + अ = रामेण र् + आ + म् + आ + न् + आ + म् = रामाणाम् ऋ + क् + ष् + ए + न् + अ = ऋक्षेण ऋ + क् + ष् + आ + न् + आ + म् = ऋक्षाणाम्
ऋ र् ष्	+	च वर्ग/ ट वर्ग/ त वर्ग/ल्, श्, स्	+	न = न		र् + अ + ज् + अ + क् + ए + न् + अ = रजकेन र् + अ + ज् + अ + क् + आ + न् + आ + म् = रजकानाम् व् + ऋ + ष् + अ + ल् + ए + न् + अ = वृषलेन व् + ऋ + ष् + अ + ल् + आ + न् + आ + म् = वृषलानाम्

अधोदत्तानां शब्दानां तृतीया विभक्ते: एकवचनरूपाणि/षष्ठी विभक्ते: बहुवचनरूपाणि लिखत।

वराह =	वस्त्र =	क्रीडा =
गृह =	प्रजा =	स्पर्श =
स्तोत्र =	कर्ण =	वृक्ष =
राक्षस =	अमर्त्य =	स्नुषा =
तारा =	राधा =	भाषा =
सूत्र =	तक्षक =	पुष्प =

अस्ति (✓) वा नास्ति (✗) इति लिखत।

मम समीपे	वर्गे	गृहे	ग्रन्थालये
लेखनी	चित्रफलकम्	दूरदर्शनम्	संस्कृतकथापुस्तकम्
लेखनपुस्तिका	दिनदर्शिका	सङ्गणक:	सम्भाषणसन्देश: (संस्कृतमासिकम्)
शब्दधातुरूपावलि:	उत्पीठिका	कपाटिका	संस्कृतशब्दकोष:
शब्दकोष:	आसन्द:	शीतकपाटिका	सुधर्मा (संस्कृतदैनिकम्)
पाठ्यपुस्तकम्	सुधाखण्ड:	दर्पण:	अमरकोष:
द्विचक्रिका	फलकमार्जनी	दण्डदीप:	संस्कृतिकोष:

११. अश्वस्य स्वामिनिष्ठा ।

मध्याह्नसमयः । सर्वत्र नीरवता । मार्गः अपि निर्मनुष्यः । तदा एव कोऽपि अश्वः मार्गे धावति । तस्य एकः पादः व्रणितः । सः कष्टेन वेदनां सहते । तथापि त्रिभिः पादैः यथाकथमपि सः धावति । तस्य पृष्ठे उपविष्टः अस्ति तस्य स्वामी। तस्य स्वामी शस्त्रप्रहारैः व्रणितः ।

अविरतं धावनेन अश्वः अतीव श्रान्तः जायते। सः वेगेन धावितुम् असमर्थः भवति। अतः मन्दं धावितुं प्रारभते । परं नैव विरमति सः । ''अधुना ग्रामः समीपे एव । तत्र स्वामिनं नयामि संरक्षामि च। परं मार्गे विस्तीर्णः जलप्रवाहः । अधुना किं करणीयम्?'' इति चिन्तयति अश्वः । क्षीणः व्रणितः च अश्वः तम् उल्लङ्घयितुम् असमर्थः । किन्तु समयः अल्पः । कथमपि प्राणान् अविगणय्य सः जलप्रवाहम् उल्लङ्घयति । अपरतीरं गत्वा भूमौ पतति । तेन आघातेन स्वामी अपि भूमौ निपतति । किञ्चित्कालानन्तरं स्वामी संज्ञां लभते । सः अश्वस्य समीपे आगच्छति । स्नेहेन अश्वस्य शरीरं स्पृशति । भूमौ पतितः अश्वः अपि स्वामिनं पश्यति समाधानेन प्राणान् त्यजति च ।

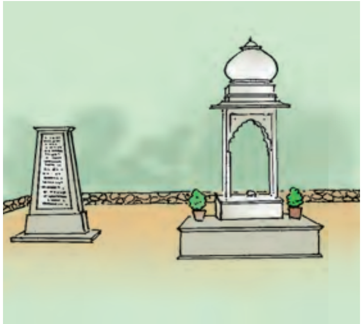

कः एषः नृपः? ज्ञायते वा? स एव महाराणाप्रतापः । राजस्थानराज्यस्य मेवाडप्रदेशस्य नृपश्रेष्ठः । कः एषः स्वामिभक्तः अश्वः? एषः चेतकः नाम अश्वः । अश्वेषु आदर्शभूतः सः । तस्य स्मृत्यर्थं निर्मितं समाधिस्थलं मेवाडप्रान्ते विराजते ।

धन्यः स्वामी राणाप्रतापः धन्यः च स्वामिभक्तः अश्वः चेतकः ।

(कविकुलगुरु–कालिदास–संस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशितायाः संस्कृतबालसाहित्यमालायाः आधारेण इयं कथा ।)

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

१. मार्गः कीदृशः?

२. अश्वस्य पृष्ठे कः उपविष्टः अस्ति?

३. अश्वः किम् उल्लङ्घयति?

४. स्वामी किं स्पृशति?

२. प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१. स्वामी <u>अश्वस्य</u> समीपे आगच्छति ।

२. स्वामी <u>भूमौ</u> निपतति ।

३. योग्य विभक्तिरूपं लिखत ।

१. तस्य ____(पृष्ठ) उपविष्टः अस्ति तस्य स्वामी ।

२. तस्य एकः पादः ____ (व्रणित) ।

३. समाधिस्थलं ____ (मेवाडप्रान्त) विराजते ।

४. अश्वः ____ (समाधान) प्राणान् त्यजति ।

४. आत्मनेपदिक्रियापदानि चित्वा लिखत ।

५. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत ।

१. 'पशुपक्षिणः मानवस्य साहाय्यं कुर्वन्ति ।' इति विषये काः कथाः यूयं जानीथ?

१२. समानमस्तु भोजनम् ।

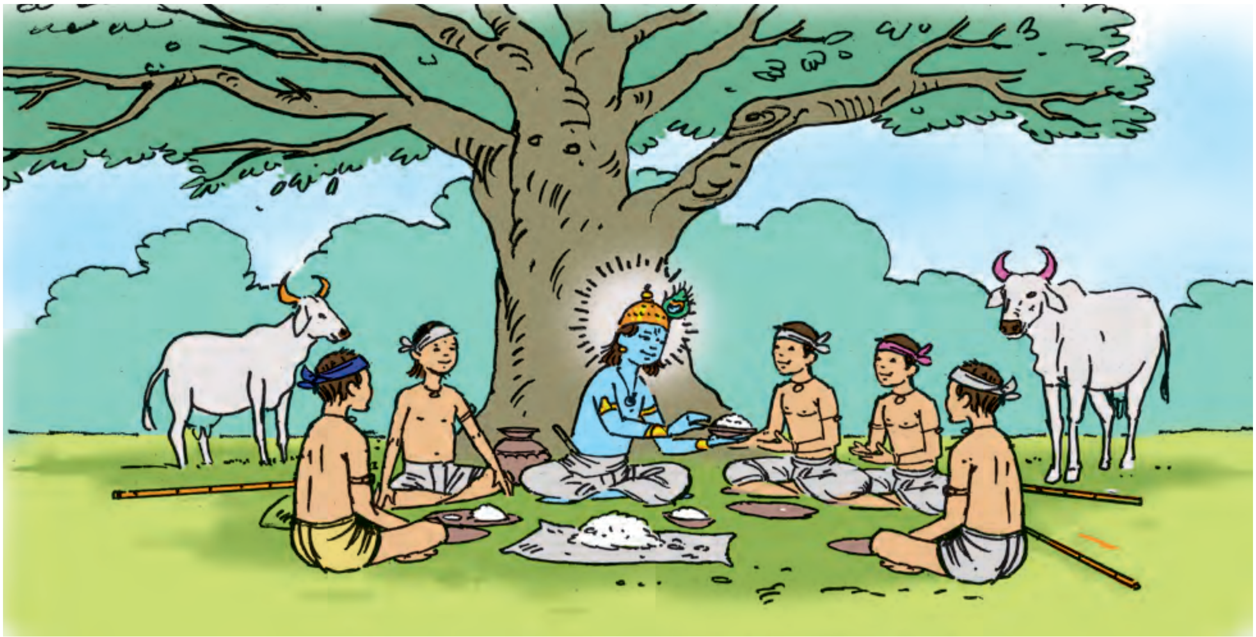

बालकृष्णः गोकुले गोपालनं करोति स्म । प्रतिदिनं सः वयस्यैः सह वनं गच्छति स्म । गोकुलस्थाः बालगोपालाः वासुदेवेन सह आसायं हिण्डन्ते स्म । मध्याह्ने ते सर्वे स्वगृहेभ्यः आनीतानि खाद्यवस्तूनि एकत्र उपविश्य खादन्ति स्म ।

एकस्मिन् दिने भोजनवेलायां सर्वे गोपाः कृष्णं परितः उपाविशन् । देवकीनन्दनः गोपबालान् अपृच्छत् । ''अद्य भोजनार्थं किम् आनीतम् ?'' इति । तदा प्रथमः अवदत्, ''मम समीपे दध्योदनं वर्तते ।'' अपरः अभाषत, ''मम समीपे पृथुकाः ।'' एवमेव सर्वे ''अपूपाः, लड्डुकाः, वटकाः, मोदकाः आनीताः'' इति अवदन्। तदा कृष्णः अवदत्, ''अयि मित्राणि, वयं एतेषां खाद्यपदार्थानां मिश्रणं कुर्मः ।'' सर्वे गोपालाः आनन्देन कृष्णाय स्वं स्वं खाद्यम् अयच्छन् । कृष्णः स्वयमेव पदार्थानां मिश्रणम् अकरोत् । सर्वेभ्यः च तद् मिश्रणं पर्यवेषयत् । तद् अपूर्वं स्वादिष्ठं मिश्रणं सर्वेभ्यः अतीव अरोचत । यतः तस्मिन् मिश्रणे न केवलं खाद्यपदार्थाः अपि तु स्नेहश्च मिश्रितः । तदा गोपनायकः बालकृष्णः अवदत्, ''इतःपरं वयं सर्वे सम्मील्य एव भोजनं कुर्मः । अयि मित्राणि, अस्माकं मनांसि समानानि, विचाराः समानाः, भोजनमपि समानमस्तु ।''

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१. गोपबालाः भोजनाय किं किम् आनयन्?

२. कृष्णः किं किं समानमिति वदति?

३. कृष्णः खाद्यपदार्थे किं मिश्रयति?

४. पाठे प्रयुक्तानि कृष्णस्य नामानि लिखत ।

२. प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१. गोकुलस्थाः बालगोपालाः <u>वासुदेवेन</u> सह आसायं हिण्डन्ते स्म ।

२. बालकृष्णः गोकुले <u>गोपालनं</u> करोति स्म ।

३. पृथक् कुरुत ।

नाम	सर्वनाम	विशेषणम्	क्रियापदम्

(गोकुलस्थाः, कृष्णः, अकरोत्, किम्, मम, मोदकाः, उपाविशन्, समानाः)

४. समूहेतरपदं चिनुत ।

१. बालकृष्णः, देवकीनन्दनः, चन्द्रशेखरः, गोपनायकः

२. अवदत्, अभणत्, अगदत्, अकरोत्

५. विरुद्धार्थशब्दान् मञ्जूषातः चिनुत ।

१. मित्राणि ×

३. स्वादिष्ठम् ×

२. समीपे ×

४. समानानि ×

(रुचिहीनम्, विविधानि, अरयः, दूरे)

६. लट्रूपाणि प्रयुज्य कथां पुनः वदत/लिखत ।

७. सहभोजनस्य स्वीयम् अनुभवं माध्यमभाषया लिखत ।

८. कृष्णस्य अन्यानि विविधानि नामानि अन्विष्यत लिखत च ।

९. युष्माकं प्रियभोजनपदार्थानां सूचिं संस्कृतभाषया कुरुत ।

लट्लकारस्य पुरतः स्म इति अव्ययस्य प्रयोगेन भूतकालिकः अर्थः भवति ।

उदा. सः फलं खादति स्म = सः फलम् अखादत् ।

बालगोपालाः वासुदेवेन सह हिण्डन्ते स्म = बालगोपालाः वासुदेवेन सह अहिण्डन्त ।

गोपनायकः बालकृष्णः वदति स्म = गोपनायकः बालकृष्णः अवदत् ।

वदत संस्कृतम् ।

१. सुप्रभातम् ।
२. शुभरात्रिः ।
३. नमो नमः ।
४. धन्यवादः ।
५. स्वागतम् ।
६. कृपया ।
७. अस्तु ।
८.शोभनम्/उत्तमम्।

शुभाशयाः ।

१. नववर्षस्य शुभाशयाः ।
२. सफलतायै अभिनन्दनम्।
३. कार्यक्रमः सफलः भवतु।
४. शुभास्ते पन्थानः सन्तु ।
५. परीक्षायै शुभाशयाः ।
६. जीवेत् शरदः शतम् ।
७.दीपावली मङ्गलमातनोतु।
८. शुभं भवतु ।

भाषासूत्रम् – ३

क्रियापदानि–२

लट्लकारः (वर्तमानकालः) आत्मनेपदम्

भाष् (१ आ.प.)

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्रथमपुरुषः	भाषते १	भाषेते २	भाषन्ते ३
मध्यमपुरुषः	भाषसे ४	भाषेथे ५	भाषध्वे ६
उत्तमपुरुषः	भाषे ७	भाषावहे ८	भाषामहे ९

आ. प. प्रत्ययाः

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	ते १	इते २	अन्ते ३
म. पु.	से ४	इथे ५	ध्वे ६
उ.पु.	इ ७	वहे ८	महे ९

क्रियापदसूत्रम् – (मूलधातुः + गणविकरणम्) = धात्वङ्गम् + प्रत्ययः = क्रियापदम्
(आदेशः) (चिह्नम्)

गणः	विकरणम्	उदाहरणम्
प्रथमः	अ	भाषते
चतुर्थः	य	युध्यते
षष्ठः	अ	दिशते
दशमः	अय	पूजयते

भाषते = भाष् + अ + ते

भाष् → मूलधातुः, अ → गणविकरणम्, ते → प्रत्ययः

वन्द् (१ आ.प.) = वन्द् + अ = वन्द + ते = वन्दते

युध् (४ आ.प.) = युध् + य = युध्य + ते = युध्यते

दिश् (६ आ.प.) = दिश् +अ = दिश + ते = दिशते

पूज् (१० आ.प.) = पूज् +अय = पूजय + ते = पूजयते

वन्द् १ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	वन्दते	वन्देते	वन्दन्ते
म. पु.	वन्दसे	वन्देथे	वन्दध्वे
उ.पु.	वन्दे	वन्दावहे	वन्दामहे

युध् ४ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	युध्यते	युध्येते	युध्यन्ते
म. पु.	युध्यसे	युध्येथे	युध्यध्वे
उ.पु.	युध्ये	युध्यावहे	युध्यामहे

दिश् ६ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	दिशते	दिशेते	दिशन्ते
म. पु.	दिशसे	दिशेथे	दिशध्वे
उ.पु.	दिशे	दिशावहे	दिशामहे

पूज् १० आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	पूजयते	पूजयेते	पूजयन्ते
म. पु.	पूजयसे	पूजयेथे	पूजयध्वे
उ.पु.	पूजये	पूजयावहे	पूजयामहे

कृ आ.प. लट्लकार:

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
म. पु.	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
उ.पु.	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

केचन धातव: परस्मैपदिन: (उदा. गच्छति, पठति), केचन धातव: आत्मनेपदिन: (उदा. वन्दते, भाषते), केषाञ्चन धातूनां परस्मैपदरूपाणि तथा आत्मनेपदरूपाणि अपि भवन्ति अत: ते धातव: उभयपदिन:(उदा.बोधति/बोधते, क्षिपति/क्षिपते, दिशति/दिशते, पूजयति/पूजयते, करोति/कुरुते)

उपसर्गा: ।

चौर: अजां हरति ।

बालक: उद्याने विहरति ।

वीर: शत्रुं प्रहरति ।

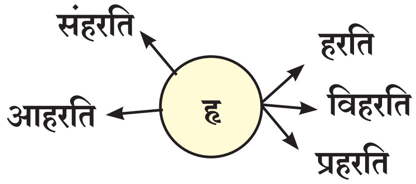

'हृ' धातो: एव एतानि रूपाणि ।

- अत्र सम्, आ, वि, प्र, इत्यादय: शब्दांशा: धातो: पूर्वं दृश्यन्ते । एते एव उपसर्गा: ।
- उपसर्गा: २२ सन्ति । (प्र, अप, उप, अव) (परा, आ) (परि, अधि, अपि, अति, वि, अभि, प्रति, नि) (सु, अनु) (सम्, उद्, निस्, निर्, दुस्, दुर्)
- उपसर्गकारणात् कदाचित् धातो: अर्थ: परिवर्तते । यथा गच्छति-आगच्छति । वदति-प्रतिवदति ।
- उपसर्गा: कदाचित् धातो: अर्थं पोषयन्ति । यथा शोभते-सुशोभते । लसति-विलसति । राजते-विराजते ।

- उपसर्गकारणतः कदाचित् धातोः पदपरिवर्तनं भवति । यथा जि-जयति किन्तु वि+जि = विजयते (आ.प.), स्था-तिष्ठति किन्तु प्र+ स्था = प्रतिष्ठते (आ.प.), गम्- गच्छति किन्तु सम्+ गम् = सङ्गच्छते(आ.प.), रम्-रमते किन्तु वि + रम् = विरमति (प.प.)

भाषाभ्यासः

१. योग्यम् उपसर्गं योजयत ।

प्र/सम्/वि/परि/अव/आ/अप

१. चौरः धनं ____ हरति ।
२. भूपः शत्रुं ____ हरति ।
३. वैद्य रोगं ____ हरति ।
४. बालकः उद्याने ____ हरति ।
५. देवी राक्षसं ____ हरति ।
६. जनः पर्वतम् ____ रोहति ।
७. बालिका पर्वतात् ____ रोहति ।

२. उपसर्गसहितं क्रियापदं लिखत वाक्यं च पूरयत ।

१. माता आपणात् _____ । (आ+गम्-गच्छ्)
२. बालकः देवं ________ । (प्र+नम्)
३. सेविका जलम् ________ । (आ+नी-नय्)
४. रजकः वस्त्राणि _____ । (प्र+क्षल्-क्षाल्)
५. आचार्यः विद्यालयात् ________ (निर्+गम्)
६. शिक्षकः समस्यां________। (परि+हृ-हर्)
७. वानरः वृक्षात् ________ । (उत्+पत्)
८. बालः जननीं ________ । (अनु+सृ-सर्)

३. उपसर्गसहित-गम् धातोः अर्थं जानीत, स्वभाषया लिखत, वाक्ये प्रयोगं कुरुत च ।

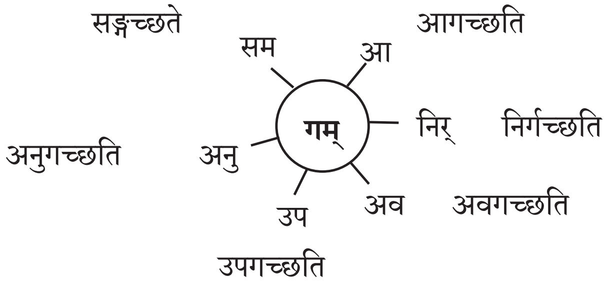

नामानि - २

'इ' कारान्तं पुंल्लिङ्गं नाम 'कवि' (कवि = क् + अ + व् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कविः	कवी	कवयः	**प्रथमा**
कविम्	कवी	कवीन्	**द्वितीया**
कविना	कविभ्याम्	कविभिः	**तृतीया**
कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः	**चतुर्थी**
कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः	**पञ्चमी**
कवेः	कव्योः	कवीनाम्	**षष्ठी**
कवौ	कव्योः	कविषु	**सप्तमी**
हे कवे	हे कवी	हे कवयः	**सम्बोधनम्**

कविसदृशाः अन्ये इकारान्ताः पुंल्लिङ्गशब्दाः-
मुनि, ऋषि, रवि, हरि, पाणि, यति, मारुति, भूपति, कपि, अलि, गिरि, अरि, वह्नि, मणि इत्यादयः ।

'इ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम मति (मति = म् + अ + त् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मतिः	मती	मतयः	प्रथमा
मतिम्	मती	मतीः	द्वितीया
मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः	तृतीया
मतये/मत्यै	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	चतुर्थी
मतेः/मत्याः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	पञ्चमी
मतेः/मत्याः	मत्योः	मतीनाम्	षष्ठी
मतौ/मत्याम्	मत्योः	मतिषु	सप्तमी
हे मते	हे मती	हे मतयः	सम्बोधनम्

मतिसदृशाः अन्ये शब्दाः:- भूमि, बुद्धि, प्रीति, कीर्ति, श्रुति, स्मृति, रुचि, शक्ति, धृति, ओषधि, वनस्पति इ.

'इ'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम वारि (वारि = व् + आ + र् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
वारि	वारिणी	वारीणि	प्रथमा
वारि	वारिणी	वारीणि	द्वितीया
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	तृतीया
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	चतुर्थी
वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	पञ्चमी
वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	षष्ठी
वारिणि	वारिणोः	वारिषु	सप्तमी
हे वारे, हे वारि	हे वारिणी	हे वारीणि	सम्बोधनम्

वारिसदृशाः अन्ये शब्दाः:- शुचि, सुरभि, भूरि इत्यादयः ।

'ई'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम नदी (नदी = न् + अ + द् + ई)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नदी	नद्यौ	नद्यः	प्रथमा
नदीम्	नद्यौ	नदीः	द्वितीया
नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	तृतीया
नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	चतुर्थी
नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	पञ्चमी
नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	षष्ठी
नद्याम्	नद्योः	नदीषु	सप्तमी
हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः	सम्बोधनम्

नदीसदृशाः अन्ये शब्दाः:- जननी, कूपी, नारी, युवती, नगरी, मही, वापी, लेखनी, अङ्गुली, सम्मार्जनी, रुक्मिणी, घटी, नखकृन्तनी, सरस्वती, स्थाली, दासी इत्यादयः ।

विशेषणम्

एषः बालकः । एतस्य नाम अजयः ।
अजयः उत्तमः बालकः ।
अजयः स्वस्थः कार्यतत्परः च बालकः ।

अत्र उत्तमः, चतुरः, स्वस्थः, कार्यतत्परः एते शब्दाः अजयः कीदृशः अस्ति इति कथयन्ति । अतः एते शब्दाः अजयस्य विशेषणानि ।

यः शब्दः नामपदस्य विषये अधिकं कथयति, तद् विशेषणम् । यस्य विषये ज्ञापनं भवति, सः विशेष्यः ।

नूतनः ग्रन्थः।	नूतना कविता।	नूतनं काव्यम् ।
कीदृशः ग्रन्थः ?	कीदृशी कविता ?	कीदृशं काव्यम् ?
नूतनः ग्रन्थः ।	नूतना कविता ।	नूतनं काव्यम् ।

अत्र विशेष्यस्य यद् लिङ्गम् अस्ति, तदेव विशेषणस्य लिङ्गं वर्तते ।

नूतनौ ग्रन्थौ ।	नूतनाः ग्रन्थाः ।
नूतने कविते ।	नूतनाः कविताः ।
नूतने काव्ये ।	नूतनानि काव्यानि ।

अत्र विशेष्यस्य यद् वचनम् अस्ति, तदेव विशेषणस्य वचनं दृश्यते ।

नूतनस्य ग्रन्थस्य । नूतनात् ग्रन्थात् । नूतनेषु ग्रन्थेषु ।
नूतनायां कवितायां । नूतनया कवितया । नूतनायै कवितायै ।
नूतनेन काव्येन । नूतनाभ्यां काव्याभ्यां । नूतनयोः काव्ययोः ।

एतेषु उदाहरणेषु विशेष्यस्य या विभक्तिः, सा एव विभक्तिः विशेषणस्य अपि वर्तते ।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य । तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥

भाषाभ्यासः

अधोनिर्दिष्टानि विशेषण-विशेष्य-शब्दयुग्मानि चिनुत ।

सुन्दरी	आचार्यौ	श्वेतौ	छात्राः
सूत्रम्	आवश्यकः	कुसुमम्	माला
नेत्रे	पूज्यौ	कृतज्ञाः	आहारः
दीर्घम्	कृष्णे	कोमलम्	बकौ

१३. सूक्तिसुधा ।

(चतुर्थः घटकः)

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा **विद्वान् सर्वत्र पूज्यते** ।।१।।

अमन्त्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् ।
अयोग्यः पुरुषो नास्ति **योजकस्तत्र दुर्लभः** ।।२।।

अतिदानात् बलिर्बद्धो ह्यतिमानात् सुयोधनः ।
विनष्टो रावणो लौल्यात् **अति सर्वत्र वर्जयेत्** ।।३।।

अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते ।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।।४।।

भाषाभ्यासः

श्लोकः – १

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) राजा कुत्र पूज्यते ?

आ) कः सर्वत्र पूज्यते ?

२. चतुर्थं पदं लिखत ।

विद्वान् = विद्वत्वम् :: नृपः = ...।

३. समूहेतरपदं चिनुत ।

अ) भूपः, महीपालः, पार्थिवः, पण्डितः ।

आ) प्राज्ञः, विचक्षणः, चाणाक्षः, क्षितिपतिः ।

श्लोकः – २

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) कीदृशम् अक्षरं नास्ति ?

आ) कीदृशं मूलं नास्ति ?

इ) कीदृशः पुरुषः नास्ति ?

ई) कः दुर्लभः ?

श्लोकः – ३

१. मेलनं कुरुत ।

बलिः बद्धः	अतिमानात् ।
सुयोधनः बद्धः	लौल्यात् ।
रावणः विनष्टः	अतिदानात् ।

२. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) बलिः कस्मात् बद्धः ?

आ) सुयोधनः कस्मात् बद्धः ?

इ) रावणः कस्मात् विनष्टः ?

ई) किं सर्वत्र वर्जयेत् ?

श्लोकः – ४

रिक्तस्थानं पूरयत ।

विशेषणम्	विशेष्यम्
----	लङ्का
गरीयसी	---- , ---

१४. उपकारस्य स्मरणम् ।

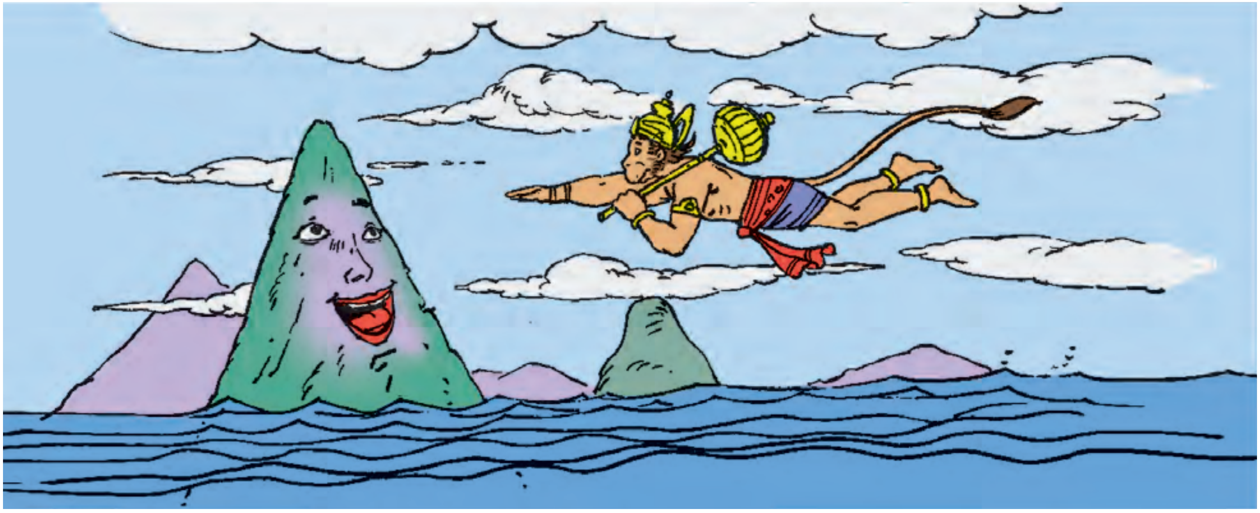

रामायणमहाभारतौ अस्माकं राष्ट्रीयग्रन्थौ । रामायणम् आदिकाव्यम् । रामायणस्य रचयिता वाल्मीकिः । वाल्मीकिः आदिकविः । श्रीरामस्य चरितम् अस्य ग्रन्थस्य विषयः । एषः प्रसङ्गः रामायणात् ।

मारुतिः सीतायाः अन्वेषणार्थं लङ्कां प्रति उड्डयते । मार्गे महासागरः अस्ति । तस्य तले अवर्तत मैनाकः नाम पर्वतः । यदा मैनाकः गगने मारुतिं पश्यति तदा सः उद्गच्छति । समुद्रात् बहिः आयाति । मारुतिना क्रमणीयः मार्गः दीर्घः । मध्ये विश्रामार्थं स्थानमपि नास्ति इति मैनाकः जानाति । सः तस्य साहाय्यं कर्तुम् इच्छति । अतः मैनाकः मारुतिं प्रार्थयते, ''महाकपे! अलं परिश्रमेण, कृपया मम कूटे विश्रामं करोतु ।''

किमर्थं मैनाकः मारुतेः साहाय्यार्थम् उद्युक्तः? अपि सः मारुतेः आशीर्वचनम् इच्छति? न खलु । एतत् तु उपकारस्य स्मरणम् । मारुतेः तातः पवनदेवः मैनाकस्य साहाय्यम् अकरोत् पुरा । तदा सर्वे पर्वताः सपक्षाः । ते आकाशे स्वेच्छया विहरन्ति स्म, सहसा भूमौ निपतन्ति स्म । तेन त्रस्ताः ऋषयः इन्द्रम् उपागच्छन् । इन्द्रः पर्वतेभ्यः अकुप्यत् । सः वज्रेण पर्वतानां पक्षान् छेत्तुं प्रारभत । यदा इन्द्रः मैनाकं प्रति अगच्छत् तदैव पवनदेवः वेगेन तं समुद्रतलम् अनयत् । एवं पवनदेवः मैनाकं वज्रप्रहारात् अरक्षत् । मैनाकः पवनदेवस्य एतम् उपकारं स्मरति स्म । सः अचिन्तयत्, ''कृते च प्रतिकर्तव्यम् एष धर्मः सनातनः'' । अतः मैनाकः पवनपुत्रस्य मारुतेः साहाय्यम् अकरोत् । मैनाकस्य आतिथ्येन मारुतिः प्रीतः । तथापि विश्रामम् अकृत्वा सः कार्यसिद्ध्यर्थम् अग्रे सरति ।

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) मारुतिः कस्याः अन्वेषणार्थं उड्डयते?
२) पर्वतस्य नाम किम्?
३) पुरा सर्वे पर्वताः कीदृशाः?
४) पर्वतैः के त्रस्ताः?
५) मैनाकं समुद्रतलं कः नयति?

२. प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) पवनदेवः मैनाकं <u>वज्रप्रहारात्</u> रक्षति ।
२) <u>ऋषयः</u> इन्द्रम् उपागच्छन् ।
३) इन्द्रः <u>पर्वतेभ्यः</u> अकुप्यत् ।
४) मैनाकः <u>समुद्रात्</u> बहिः आयाति ।

३. पृथक् कुरुत ।

नाम	सर्वनाम	विशेषणम्	क्रियापदम्

(मारुतिः, तम्, ऋषयः, दीर्घः, प्रीतः, चिन्तयति, उद्गच्छति, सः)

४. समूहेतरपदं चिनुत । १) मारुतिः, पवनपुत्रः, हनुमान्, पावकः । ३) मैनाकः, नगः, गिरिः, अचलः।
२) सुरपतिः, शक्रः, वज्रम्, इन्द्रः ।

५. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।
१) बहिः × २) उद्युक्तः × ३) स्मरणम् ×

६. पाठे 'मारुति' शब्दस्य स्थाने 'पवनसुत' अपि च 'पर्वत' इत्यस्य स्थाने 'अद्रि' इति शब्दं प्रयुज्य पाठं पुनर्लिखत ।

७. माध्यमभाषया लिखत ।
१. 'उपकारस्य स्मरणं' मैनाकेन कथं कृतम्?
२. मारुतेः उड्डाणकथां श्रुत्वा कस्य आधुनिककथापात्रस्य स्मरणं भवति?
३. रामायणे येषाम् उल्लेखः तेषाम् अन्य-पशु-पक्षिणां विषयम् अनुसृत्य सन्दर्भान् लिखत ।
४. यदि पर्वताः अधुना अपि पक्षयुक्ताः स्युः तर्हि किं भविष्यति?

प्रश्नार्थकाः

प्रश्ननिर्माणार्थं 'किम्' सर्वनाम उपयुज्यते । तथा 'क'-अक्षरेण अन्ये प्रश्नार्थकशब्दाः आरभन्ते । ते ककाराः।
यथा- किम्, कुत्र, कति, कदा, कुतः, कथम्, किमर्थम् ।

- प्रश्ननिर्माणं कथम्?

१. शिक्षिका सुधाखण्डेन लिखति । शिक्षिका **केन** लिखति?
२. रामः सीतायै फलानि यच्छति । रामः **कस्यै** फलानि यच्छति?
३. चटका निवासाय नीडं रचयति । चटका **किमर्थं** नीडं रचयति?
४. सा सुस्वरं गायति । सा **कथं** गायति?

- प्रतिपदं ककारः कथं युज्यते?

अमेयः गृहे सायङ्काले पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ।
१. **कः** गृहे सायङ्काले पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ?
२. अमेयः **कुत्र** सायङ्काले पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ?
३. अमेयः गृहे **कदा** पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ?
४. अमेयः गृहे सायङ्काले **किं** ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ?
५. अमेयः गृहे सायङ्काले पञ्चकाव्यानि **किमर्थम्** उच्चैः पठति ?
६. अमेयः गृहे सायङ्काले पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् **कथं** पठति ?

प्रश्ननिर्माणार्थम् उचितं पर्यायं चिनुत ।

१. आकाशे मेघाः गर्जन्ति । (कः/के) २. छात्रैः शाला शोभते । (कस्मै/कैः)
३. खगानां समूहः गगने वर्तते । (केषां/कासाम्) ४. शिक्षकान् प्रति आदरः आवश्यकः।(केषाम्/कान्)
५. अहम् अनन्तरं भोजनं करोमि । (कदा/कुत्र) ६. ते पठनाय विद्यालयं गच्छन्ति । (कदा/किमर्थम्)

भाषासूत्रम् – ४

क्रियापदानि–३

लङ्लकारः (भूतकालः)

अद्य		ह्यः
गच्छति		अगच्छत्
खादति		अखादत्
वदति		अवदत्

भूतकालः पूर्वकाले घटितां क्रियां दर्शयति । संस्कृते भूतकालत्रयं वर्तते । लङ्, लिट् तथा लुङ् इति। अत्र वयं केवलं लङ् (भूतकालं) पश्यामः । लङ् लकारे मूलधातोः पूर्वम् 'अ' इति आगमः भवति ।

क्रियापदसूत्रम् : ('अ'आगमः + मूलधातुः + गणविकरणम्) = धात्वङ्गम् + प्रत्ययः= क्रियापदम्
(आदेशः) (चिह्नम्)

अ	+ पठ्	+ अ	= अपठ	+ त्	= अपठत्
अ	+ नृत्	+ य	= अनृत्य	+ त्	= अनृत्यत्
अ	+ लिख्	+ अ	= अलिख	+ त्	= अलिखत्
अ	+ पूज्	+ अय	= अपूजय	+ त्	= अपूजयत्

लङ्प्रत्ययाः

	प.प. प्रत्ययाः			आ. प. प्रत्ययाः		
	ए.व.	द्विव.	ब.व.	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त
म. पु.	ः	तम्	त	थाः	इथाम्	ध्वम्
उ.पु.	अम्	व	म	इ	वहि	महि

लङ्रूपाणि

पठ् १ प.प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
म.पु.	अपठः	अपठतम्	अपठत
उ.पु.	अपठम्	अपठाव	अपठाम

भाष् १ आ. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अभाषत	अभाषेताम्	अभाषन्त
म.पु.	अभाषथाः	अभाषेथाम्	अभाषध्वम्
उ.पु.	अभाषे	अभाषावहि	अभाषामहि

नृत् ४ प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
म.पु.	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
उ.पु.	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम

युध् ४ आ. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अयुध्यत	अयुध्येताम्	अयुध्यन्त
म.पु.	अयुध्यथाः	अयुध्येथाम्	अयुध्यध्वम्
उ.पु.	अयुध्ये	अयुध्यावहि	अयुध्यामहि

लिखॎ ६ प.प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
म.पु.	अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
उ.पु.	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम

दिश् ६ आ. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अदिशत	अदिशेताम्	अदिशन्त
म.पु.	अदिशथाः	अदिशेथाम्	अदिशध्वम्
उ.पु.	अदिशे	अदिशावहि	अदिशामहि

पूज् १० प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अपूजयत्	अपूजयताम्	अपूजयन्
म.पु.	अपूजयः	अपूजयतम्	अपूजयत
उ.पु.	अपूजयम्	अपूजयाव	अपूजयाम

पूज् १० आ. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अपूजयत	अपूजयेताम्	अपूजयन्त
म.पु.	अपूजयथाः	अपूजयेथाम्	अपूजयध्वम्
उ.पु.	अपूजये	अपूजयावहि	अपूजयामहि

पञ्चदशवाक्यानि (प.प./आ.प.)

१. सः बालकः अगच्छत्/अभाषत ।

१. सा बालिका अगच्छत्/अभाषत ।

१. तद् अपत्यम् अगच्छत्/अभाषत ।

२. तौ बालकौ अगच्छताम्/अभाषेताम् ।

२. ते बालिके अगच्छताम्/अभाषेताम् ।

२. ते अपत्ये अगच्छताम्/अभाषेताम् ।

३. ते बालकाः अगच्छन्/अभाषन्त ।

३. ताः बालिकाः अगच्छन्/अभाषन्त ।

३. तानि अपत्यानि अगच्छन्/अभाषन्त ।

४. त्वम् अगच्छः/अभाषथाः ।

५. युवाम् अगच्छताम्/अभाषेथाम् ।

६. यूयम् अगच्छत/अभाषध्वम् ।

७. अहम् अगच्छम्/अभाषे ।

८. आवाम् अगच्छाव/अभाषावहि ।

९. वयम् अगच्छाम/अभाषामहि ।

अन्यान् धातून् उपयुज्य १५ वाक्यानि वदत ।

अस् प.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
म.पु.	आसीः	आस्तम्	आस्त
उ.पु.	आसम्	आस्व	आस्म

कृ प.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
म.पु.	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उ.पु.	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

कृ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
म.पु.	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
उ.पु.	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

क्रियापदानि–४

उपसर्गसहितानि लङ्रूपाणि ।

१. कन्या जनकम् अन्वगच्छत् ।
२. छात्र: शिक्षकम् प्रत्यवदत् ।
३. अर्जुन: रथे उपाविशत् ।
४. बाल: जननीं दृष्ट्वा व्यहसत् ।

अधोरेखितानि लङ्क्रियापदानि । किन्तु अत्र 'अ' इति आगम: स्पष्टतया न दृश्यते ।

१) अन्वगच्छत् = अनु+ अगच्छत्
२) प्रत्यवदत् = प्रति+ अवदत्
३) उपाविशत् = उप+ अविशत्
४) व्यहसत् = वि+ अहसत्

अत्र अनु, प्रति, उप, वि एते उपसर्गा: । उपसर्गा: धातो: पूर्वं भवन्ति ।

लङ्रूपनिर्माणसमये प्रथमं 'अ' इति आगमसहितरूपं भवति । अनन्तरं उपसर्गसंयोजनं भवति ।

प्र + गम् – लङ्लकार:

१. प्र + अगच्छत् = प्रागच्छत्

सम् + भाष् – लङ्लकार:

२. सम् + अभाषत = समभाषत

प्रति + गम् –गच्छ् (१ प.प.)

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र. पु.	प्रत्यगच्छत्	प्रत्यगच्छताम्	प्रत्यगच्छन्
म.पु.	प्रत्यगच्छ:	प्रत्यगच्छतम्	प्रत्यगच्छत
उ.पु.	प्रत्यगच्छम्	प्रत्यगच्छाव	प्रत्यगच्छाम

सम् + भाष् (१ आ.प.)

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र. पु.	समभाषत	समभाषेताम्	समभाषन्त
म.पु.	समभाषथा:	समभाषेथाम्	समभाषध्वम्
उ.पु.	समभाषे	समभाषावहि	समभाषामहि

भाषाभ्यास:

● **उचितं लङ्रूपं लिखत ।**

धातु:	गण: पदं च	पुरुष: वचनं च	रूपम्
१. लिख्	६ प. प.	प्रथमपुरुष: ब. व.	
२. तुष्	४ प. प.	उत्तमपुरुष: ए. व.	
३. शुभ् (शोभ्)	१ आ. प.	मध्यमपुरुष: ब. व.	
४. सेव्	१ आ. प.	उत्तमपुरुष: द्विव.	
५. उत् +पत्	१ प. प.	प्रथमपुरुष: ब. व.	
६. युध्	४ आ. प.	उत्तमपुरुष: ब. व.	
७. भक्ष्	१० आ. प.	प्रथमपुरुष: द्विव.	
८. आ+कर्ण्	१० आ. प.	मध्यमपुरुष: ए. व.	
९. जन् (जा)	४ आ. प.	उत्तमपुरुष: ब. व.	
१०. कम्प्	१ प. प.	मध्यमपुरुष: द्विव.	

यदा धातो: प्रथमाक्षरं स्वर: भवति तदा विशेषतया अवधानम् आवश्यकम् ।
'अ' आगम: + धातु–आदेश: + गणविकरणम् = धात्वङ्गं + प्रत्यय: = क्रियापदरूपम्
१. अ + अट् + अ = आट + त् = आटत् (अत्र 'अ' स्थाने 'आ' भवति ।)
२. अ + ईक्ष् + अ = ऐक्ष + त = ऐक्षत (अत्र 'ई' स्थाने 'ऐ' भवति ।)
३. अ + इष्(इच्छ्) + अ = ऐच्छ + त = ऐच्छत्(अत्र 'इ' स्थाने 'ऐ' भवति ।)

अव्ययानि–विशिष्टविभक्तयश्च ।

कृषीवलः ।

यदा कृषीवलः क्षेत्रे बीजानि वपति तदा धान्यं विन्दते । कृषीवलः आदिनम् अतीव कष्टं करोति, तथापि न श्रान्तः भवति । बलीवर्दानां साहाय्येन भूमिं कृषति । क्षेत्रे एव दिनं यापयति । यदि जलं न वर्षति तर्हि तस्य जीवनम् अस्थिरं भवति । भूमिपुत्राय नमः ।

अत्र अधोरेखितान् शब्दान् पश्यत । एतेषु शब्देषु कदापि व्ययः (परिवर्तनं) न भवति । अतः एतानि अव्ययानि इति उच्यन्ते । अतः, यतः, यथा, तथा, यदि, तर्हि, यद्यपि, तथापि, अत्र, तत्र, कुत्र, कदा, कति, पुरतः, पृष्ठतः, पुनः, न, अनन्तरम्, ननु, खलु, अयि, आम्, इति, इव, एव, एवम्, किल, ततः, च, उच्चैः, नीचैः, हि, वै, तु, अपि इत्यादीनि अव्ययानि ।

कानिचन अव्ययानि विशिष्ट-विभक्तिरूपम् अपेक्षन्ते । तानि अधः निर्दिष्टानि ।

१. अभितः = (द्वितीया) **सूर्यम्** अभितः ग्रहाः भ्रमन्ति ।
२. परितः = (द्वितीया) **देवालयं** परितः भक्ताः सन्ति ।
३. उभयतः = (द्वितीया) **मार्गम्** उभयतः वृक्षाः वर्तन्ते ।
४. प्रति = (द्वितीया) बालकः **जननीं** प्रति धावति ।
५. विना = (द्वितीया/तृतीया/पञ्चमी) **जलं**/**जलेन**/**जलात्** विना जीवनम् अशक्यम् ।
६. सह = (तृतीया) **रामेण** सह सीता वनं गच्छति ।
७. अलम् = (तृतीया) अलं **खादनेन** । अलं **परिश्रमेण** ।
८. नमः = (चतुर्थी) **श्रीगणेशाय** नमः । **शारदायै** नमः ।
९. बहिः = (पञ्चमी) जम्बूकः **कूपात्** बहिः आगच्छत् ।
१०. कृते = (षष्ठी) **देशस्य** कृते सैनिकाः स्वप्राणान् त्यजन्ति ।
११. समीपे = (षष्ठी) **शालायाः** समीपे क्रीडाङ्गणं वर्तते ।

केचन धातवः अपि विशिष्टां विभक्तिम् अपेक्षन्ते । तेषु विशेषतया अवधानं दातव्यम् । ते धातवः अधः निर्दिष्टाः ।

१. गम् = (द्वितीया) अहं **शालां** गच्छामि ।
२. रुच् = (चतुर्थी) क्रीडनकं **मह्यं** रोचते ।
३. कुप् = (चतुर्थी) जनकः **मह्यं** कदापि न कुप्यति ।
४. क्रुध् = (चतुर्थी) अहं **मित्रेभ्यः** नैव क्रुध्यामि ।
५. दा-यच्छ् = (चतुर्थी) आदित्यः **अनिकेताय** लेखनीं यच्छति ।
६. कथ् = (चतुर्थी) छात्रः **शिक्षकाय** वृत्तान्तं कथयति ।
७. रक्ष् = (पञ्चमी) रामः **असुरात्** रक्षति ।
८. वि+रम् = (पञ्चमी) उद्योगी मनुष्यः **स्वकार्यात्** न विरमति ।
९. स्निह् = (सप्तमी) अम्बा **मयि** नितरां स्निह्यति ।

प्र.१. (अ) चित्रं दृष्ट्वा नाम लिखत ।(३ तः २) १

१ 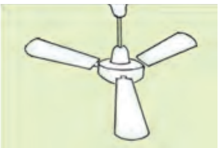

२

३

(आ) योग्यम् उत्तरं चिनुत । १

(क) क् ख् ग् घ् -- । (ङ्/ञ्) (ख) 'च्' इति वर्णः ________। (ओष्ठ्यः/तालव्यः)

अथवा वर्णविग्रहं कुरुत । वज्रप्रहारात् – ________ ।

(इ) अक्षरैः अङ्कैः वा संख्याः लिखत । (केवलम् २) १

१) २ ________ । २) नवदश ________ । ३) ३६ ________ ।

(ई) समयं दर्शयत । (केवलम् १) १

१) सपादसप्तवादनम्

३) ________

प्र.२. (अ) मञ्जूषातः समानार्थकशब्दान् लिखत । (केवलम् २) १

१) शोभते २) वनम् ३) मनुष्यः ४) पुष्पम्

(कुसुमम्, मानवः, राजते, काननम्)

(आ) विरुद्धार्थक–शब्दयुग्मं चिनुत । (केवलम् २) २

क्षयः, मूर्खः, सुखम्, पण्डितः, अक्षयः, कातरः, धीरः, दुःखम्

(इ) मेलनं कुरुत । १

'अ'	'ब'
१) दीर्घा	अ) विचाराः ।
२) समानाः	ब) मापिका ।
	ड) सुधाखण्डः ।

प्र.३. (अ) श्लोकपूर्तिं कुरुत । (केवलम् १) २

१) अमन्त्रमक्षरं ....दुर्लभः ।। २) शतेषु .... न वा ।।

(आ) एकवाक्येन उत्तरं लिखत । (केवलम् २) २

१) देवः कुत्र वर्तते ? २) पुरा सर्वे पर्वताः कीदृशाः ?

३) अश्वः किम् उल्लङ्घयति ? ४) राजा कुत्र पूज्यते ?

प्र. ४ (अ)(क) माध्यमभाषया गद्यांशस्य सरलार्थं लिखत । (केवलम् १) ४

१) मारुतिः सीतायाः अन्वेषणार्थं लङ्कां प्रति उड्डयते । मार्गे महासागरः अस्ति । तस्य तले अवर्तत मैनाकः नाम पर्वतः । यदा मैनाकः गगने मारुतिं पश्यति तदा सः उद्गच्छति । समुद्रात् बहिः आयाति ।

२) एकस्मिन् दिने भोजनवेलायां सर्वे गोपा: कृष्णं परित: उपाविशन् । देवकीनन्दन: गोपबालान् अपृच्छत् । ''अद्य भोजनार्थं किम् आनीतम् ?'' इति । तदा प्रथम: अवदत्, ''मम समीपे दध्योदनं वर्तते ।'' अपर: अभाषत, ''मम समीपे पृथुका: ।''

(ख) माध्यमभाषया पद्यांशस्य सरलार्थं लिखत । (केवलम् १) २

१) अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते ।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।।

२) अपारे काव्यसंसारे कविरेक: प्रजापति: ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथा वै परिवर्तते ।।

(आ) माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (केवलम् १) २

१) ''न शोभते क्रियाहीनं मधुरं वचनं तथा'' । एतद् वाक्यं स्वभाषया स्पष्टीकुरुत ।

२) उपकारस्य स्मरणं मैनाकेन कथं कृतम् ?

प्र.५. (अ) पृथक् कुरुत । (केवलम् ४/६) २

नाम	सर्वनाम	क्रियापदम्	विशेषणम्

(मञ्जूषा-पवनदेव:, चलति, अगच्छत्, शूर:, एषा, लेखनी)

(आ) अधोदत्तेषु केवलं प्रश्नद्वयस्य उत्तराणि लिखत । ४

(१) योग्यविभक्तिरूपं लिखत । (केवलम् २)

१) जनक: (अस्मद्) न कदापि क्रुध्यति । २) अहं (देवालय) गच्छामि ।
३) अग्रजा (अनुजा) स्निह्यति ।

(२) अव्ययस्य उपयोगं कृत्वा वाक्यनिर्माणं कुरुत । (केवलम् २)

१) अत्र २) उभयत: ३) नम:

(३) शुद्धं शब्दं चिनुत । (केवलम् २)

१) दुग्धम्, दूधम् २) हरित:, हरीत: ३) चिह्नम्, चिन्हम् ४) कुन्चिका, कुञ्चिका

(४) सूचनानुसारं वाक्यपरिवर्तनं कुरुत । (केवलम् २ वाक्ये)

१) <u>दशरथस्य</u> पुत्र: राम: । (अधोरेखितं शब्दम् अनुसृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।)
२) त्वं मित्राय लेखनीं यच्छसि। (त्वम् इत्यस्य स्थाने अहम् इत्यस्य उपयोगं कुरुत ।)
३) शिक्षक: सुधाखण्डेन लिखति । (बहुवचनं कुरुत।)

***

अष्टमी कक्षा–मूल्यमापनम् ।

प्रथमं/द्वितीयं सत्रम् – (५० गुणाः)

सङ्कलित–मूल्यमापनम्–

२५ लेखी + ५ मौखिकी	३० गुणाः ।
आकारिक–मूल्यमापनम्–	२० गुणाः ।
१) वर्गपरीक्षा– (प्रारूपानुसारम्)	१० गुणाः ।
२) प्रकल्पः– (आशयाधारितम्)	३ गुणाः ।
३) उपक्रमः– (लेखनकौशल्याधारितम्)	२ गुणाः ।
४) लेखनपुस्तिका–	३ गुणाः ।
५) कक्षास्वाध्यायः–	२ गुणाः ।

मौखिकी परीक्षा (५ गुणाः)

- वाचनम् – २ गुणौ।
  (वर्णोच्चाराः, स्/ष्, न्/ण् भेदाः द्रष्टव्याः)
- कण्ठस्थीकरणम् – ३ गुणाः।

प्रार्थना, श्लोकपठनम्, तालिकापठनम् (नाम, सर्वनाम, क्रियापदम्) पञ्चदशवाक्यानि, सङ्ख्याः घटी च।

प्रथम / द्वितीय–सत्रान्त–परीक्षा (२५ गुणाः) सूचित–प्रारूपम् ।

प्र.१. अ) चित्रं दृष्ट्वा नाम लिखत । (३ तः २) (चित्रपदकोषतः ।)	१
आ) वर्णमाला–आधारेण।	१
इ) संख्या–आधारेण। (३ तः २)	१
ई) समयबोधः (घटी–आधारेण) । (२ तः १)	१
प्र. २. शब्दज्ञान–आधारेण । (कृतिपत्रिकानिर्माणसमये शिक्षकाः विविधकृतीनाम् उपयोगं कर्तुम् अर्हन्ति । यथा (१) चतुर्थपदं लिखत । (२) मञ्जूषातः शब्दान् चिनुत । (३) शब्दयुग्मं चिनुत । (४) मेलनम् । (५) जालरेखाचित्रं पूरयत ।(६) समूहेतरपदं चिनुत–केवलं समानार्थकपदानां कृते ।)	
अ) समानार्थकशब्दाः । (४ तः २)	१
आ) विरुद्धार्थकशब्दाः ।(४ तः २)	१
इ) विशेषणं विशेष्यं च ।	१
प्र. ३. अ) श्लोकपूर्तिं कुरुत । (२ तः १)	२
आ) एकवाक्येन उत्तरं लिखत । (गद्यम्/पद्यम्) (४ तः २)	२
प्र. ४ अ) (क) माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत । (गद्यम्)	४
प्रथमं सत्रम् – कान्यपि ६ सरलानि वाक्यानि । (६ तः ४)	
द्वितीयं सत्रम् – परिच्छेदद्वयं प्रष्टव्यम् । प्रतिपरिच्छेदं ४/५ वाक्यानि । (पाठ क्र. ११, १२, १४)	
(ख) माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत । (पद्यम्) (२ तः १)	२
प्रथमं सत्रम् – पद्य ९ । द्वितीयं सत्रम् – पद्य १०, १३ ।	
आ) माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (गद्यम्/पद्यम्) (२ तः १)	२
प्र. ५. अ) पृथक् कुरुत । (तालिकारूपेण) नाम, सर्वनाम, क्रियापदम्, विशेषणम्। (६ तः ४)	२
आ) अधोदत्तेषु केवलं प्रश्नद्वयस्य उत्तराणि लिखत ।	४
१) योग्यं विभक्तिरूपं लिखत ।	
२) अव्ययस्य उपयोगं कृत्वा वाक्यं लिखत । (अत्र, ह्यः, पुरतः ...)	
३) शुद्धं शब्दं/वाक्यं चिनुत ।	
४) सूचनानुसारं वाक्यपरिवर्तनं कुरुत । (वचनं/पुरुषः/कालपरिवर्तनम्/प्रश्ननिर्माणम्)	

* * *

महाराष्ट्रराज्य–पाठ्यपुस्तक–निर्मिति: तथा
अभ्यासक्रम–संशोधन–मण्डलम्, पुणे–४

संस्कृत आनंद इयत्ता आठवी (संयुक्त)

₹ २९.००